

שרידי תלמוד על מסכת אבות ממרוקו מראשית המאה העשרים

נחם אילן

מבוא

מסכת אבות זכתה למעמד מיוחד בהקדמת הרמב"ם לפירושו למשנה. לרוב כתב מילים ספורות עד משפטים אחדים על כל מסכת, ואילו למסכת אבות ייחד שתי פסקות.¹ מסכת אבות היא המסכת היחידה שעוד הקדים לה הקדמה נפרדת ('שמונה פרקים') מחמת חשיבותה היתירה בעיניו. וכך כתב בפתיחת הקדמתו:

כבר בארנו בפתיחת זה החיבור, מה הסיבה אשר הניעה המחבר לקבוע זאת המסכתא בזה הסדר, וזכרנו גם כן גודל התועלת בזאת המסכתא. וכבר ייעדנו פעמים במה שקדם מזה החיבור, שנדבר בזאת המסכתא בעניינים מועילים, ושנאריך בה קצת אריכות. מפני שהיא, אף על פי שתראה מבוארת, קלה להבין - הנה המעשה במה שכלול בה אינו קל על כל בני האדם, וגם לא כל ענייניה מובנים מבלי פירוש מספיק, עם היותה מביאה לשלימות רבה והצלחה אמיתית. ומפני זה ראיתי להרחיב בה הדיבור.

וכבר אמרו, עליהם השלום: 'האי מאן דבעי למהוי חסידא - לקיים מילי דאבות'.² ואין אצלנו מעלה למעלה מן החסידות אלא הנבואה, והיא המביאה אליה, כמו שאמרו: 'חסידות מביאה לידי רוח הקודש'.³ הנה התבאר מדבריהם, שהמעשה במוסרי זאת המסכתא מביא אל הנבואה, מפני שהיא כוללת חלק גדול ממעלות המידות, והננו עתידים לבאר אמיתת דבר זה.⁴

בעקבות הרמב"ם ופירושו למשנה נכתבו על מסכת אבות ועל פרקי אבות פירושים יותר מאשר על כל שאר מסכתות המשנה.⁵ מתוך שישים ושלוש המסכתות שבמשנה יש תלמודים רק על כשני שלישים מהן: שלושים ושבע בתלמוד הבבלי ושלושים ותשע בתלמוד הירושלמי, ובשניהם אין תלמוד על מסכת אבות.⁶ התוכן המיוחד של מסכת אבות ושיבוצה בסידור התפילה הניעו חכמים שונים להתקין לה 'תלמוד'. כבר רב יוסף ראש

* אני מודה לידידי, פרופ' מנחם כץ, שקרא טיוטה של המאמר והעשיר אותי בהערות ובעצות מועילות. עוד אני מודה לקוראים מטעם המערכת על הערותיהם הנכוחות, אשר סייעו בידי לשפר את המאמר.

1 שילת, עמ' מז-מט.

2 בבלי, בבא קמא ל, ע"א.

3 בבלי, עבודה זרה כ, ע"ב.

4 שילת, עמ' רכו.

5 אילן, קנוניזציה.

6 החפיפה בין המסכתות בשני התלמודים חלקית.

הסדר, מחשובי חכמי מצרים במאה השתים עשרה, הכריז שבכוונתו להשלים 'תלמוד קטן' למסכתות שאין להן תלמוד, וכינה אותו 'ספר חיים'. לוי גינצבורג סבר שהייתה זו הצהרת כוונות שלא יצאה אל הפועל,⁷ אולם ממצאי הגניזה מבית הכנסת 'בן עזרא' שבקהיר מלמדים שלפחות מקצת המיזם יצא אל הפועל.⁸ חיבורים כאלה מוכרים גם מן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה ואילך באירופה ובישראל.⁹

בכינוי 'תלמוד לאבות' כוונתי ללקט מאמרי חז"ל הבאים ברצף סביב כל משנה. בכתב היד שאתאר ושאיני להלן ניכר בבירור שבחלקן הסופר התכוון להעמיד מעין 'תלמוד', שכן הוא ציין במפורש 'משנה' כשהביא משנה, ו'גמרא' בראש לקטי מובאותיו. 'תלמוד לאבות' נבדל אפוא מפירוש בזה שהוא מציע אסופה מדברית חז"ל, שעה שפירוש מציע את גישת הפרשן. לעיתים יש בפירוש גם מדברי קדמונים, אולם הם אינם העיקר. במאמר זה אנתח ואביא מהדורה לחלק קטן מ'תלמוד לאבות' ממרוקו מראשית המאה העשרים.

תיאור כתב היד

כ"י י"ל, MS.1825.0756.¹⁰ תשעה דפי מחברת, ונראה שהם חלק מקונטרס גדול יותר. כתוב בעט שחור בכתב רהוט. עברית. עוד יש הערות בעיפרון ובעט כחול וסגול. בשוליים ובין השיטין נוספו מראי מקום לפחות בשתי כתיבות אחרות ובשתי שיטות. דף יז בכתיבה שונה, באותיות שמנות וגדולות יותר. כתיבה מערבית. המחבר אינו ידוע. להערכת פרופ' משה בר-אשר זמן הכתיבה הוא סוף המאה התשע-עשרה או ראשית המאה העשרים. כך העריכו גם ריבי אליהו ומריאנו והרב פרופ' משה עמאר. מעין תלמוד על מסכת אבות, פרק א, משניות ב-ה, כפי שמעידות הכותרות בדפים יז ע"ב, יט ע"ב ('משנה', 'גמרא').

חסרים אפוא העמודים הראשונים, ואין לדעת האם היה עמוד שער לקונטרס ומה היה כתוב בו. עוד אין לדעת האם לאסופה קדם איזשהו מבוא ובו נתונים על המחבר, הזמן, המקום, המניע והתכלית ליצירת האסופה. היבטים אלה נותרים עלומים לפי שעה. בשולי אחד העמודים נזכר ר' משה ממך ונאמר עליו 'מליה'¹¹ כצורבא דרבנן (מלא כצורב מן

7 גינצבורג, עמ' 403-405.

8 אלוני, לפי 'תלמוד קטן' במפתח, ולנתונים אלה חשיבות יתירה מפני שאינם הצהרת כוונות אלא ביטוי למימוש; גינת, עמ' 82-89, 114 ס' 6, 207-209. ליפא גינת הלך לעולמו לפני שעלה בידו להשלים את עבודת הדוקטור שכתב בהנחיית פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן. שנים אחדות לאחר מותו הוציאו ילדיו לאור את עבודתו כמעט כצורתה בהפקה פרטית.

9 דווארזעץ; כ"י, ובקטלוג צוין שנכתב בכתיבה ספרדית, זמנו המאה העשרים, ויש בו דף אחד; לוין, וספרו נדפס פעמים רבות; פניאל. על לוין ראו הבלין, עמ' 3 הערה יא. כהן, אספקלריה, מנה לפני יותר משישים שנה פירושים לאבות, ומאז נוספו עליהם רבים. עוד התגלו פירושים שנעלמו ממנו, ואין זה גורע מערך מפעלו.

10 בידי תצלום איכותי שספריית האוניברסיטה הואילה לשלוח לי, ואני מודה על כך. השול השמאלי חתוך מעט ולכן חסרות לעיתים האותיות האחרונות במה שכתוב בשול זה.

11 מבחינת הארמית מוטב היה: מליא.

החכמים).¹² לדעת עמאר מדובר בר' משה ממזן מטינגיר (Tinghir), מתלמידי ר' יעקב אביחצירא, (תקס"ו-תר"ם [1806-1880]), שבישיבתו למד. ר' יעקב ('אביר יעקב') חי עד סמוך לפטירתו בתאפילאלת שבדרום מרוקו ועמד בראש הישיבה שם. בידי עמאר חיבורים נוספים של ממזן, כולם כתובי יד. בכמה מהם ציין ממזן שכתב בשנת תרל"ט (1879).

בפינה השמאלית העליונה מספרי דפים (יו-כד) שנוספו בכתיבה ובעיפרון אחרים משל הכותב. הדפים מסופרים ברצף אך אינם רצופים. בין דף יו ע"ב לז ע"א חסר לפחות דף אחד, שכן דף יו דן במעלת ארץ ישראל ואילו דף יז במעלת תלמוד תורה, והמילים שבתחילתו הן סוף משפט שראשו חסר. עוד שונה דף זה מקודמיו בזה שנוספו בו כותרות לסעיפים הנושאים הנידונים בו, והן נראות כ'תלמוד' על המשנה הראשונה במסכת פאה ('אלו דברים שאין להם שיעור'). נראה שזה סופה של דרשה מרחיבה על הראשון מתוך שלושת הדברים שעליהם העולם עומד - התורה. מאחר שבתחתית יז ע"ב באה כבר משנה ג, יש להניח כי הדיון המרחיב התמקד רק בתורה ואין התייחסות לשני המרכיבים הנוספים - העבודה וגמילות חסדים. שמא העדר זה מכון והוא נובע מעמדה אידאולוגית של המלקט, שהאדיר את העיסוק בתורה ואת ההידבקות בתלמידי החכמים ואת קדימותם במגוון היבטים, כפי שיתברר להלן. לחלופין, אם דן בשלושת המרכיבים שעליהם העולם עומד, מתבקש להניח כי חסרים כאן דפים אחדים. בתחתית דף יח ע"ב באה דרשה זו:

'כי לי תכרע כל ברך' - זה יום המיתה, שנא' 'לפניו יכרעו כל יורדי עפר' (תהלים כב, ל); 'תשבע כל לשון' (ישעיה מה, כג) - זה יום הלידה, שנא' 'נקי כפיים ובר לבב' וגומר, 'ולא נשבע למרמה' (תהלים כד, ד). ומה היא השבועה שמשביעים אותו? תהי צדיק. ואפי' כל העולם כלו אומרים לו 'צדיק אתה', הייה בעיניך כרשע, והוי יודע שהקב"ה טהור ומשרתו טהורים, ונשמה שנתן בך טהורה היא. אם אתה משמרה בטהרה - מוטב, ואם לאו - אני נוטלה ממך.

ליד התיבה הראשונה בה ('כתיב') נוסף בשול מימין במאונך: 'כל זה שייך למשנה שוב יום א' לפני מיתתך', ואלה דברי ר' אליעזר (אבות ב, י). אם הערה זו יצאה מתחת ידי המלקט, משמע שהגיע במלאכתו לפחות עד לאמצע הפרק השני; אם הערה זו היא מאת אחד המעתיקים היא מביעה את דעתו ולא בהכרח את דעת המלקט, שכן אפשר להסביר דרשה זו גם בהקשרה הנתון בכתב היד, אגב הדיון במעלת יראת השמיים ובביטוייה המעשיים.

סמוך לסוף דף יט ע"ב באה יחידה עצמאית, הפותחת בתיבה 'דכתיב', וברור שנשמטו לפנייה מילים אחדות ואולי אף יותר. בסוף דף כב ע"ב החל דיון בהיגד השני מתוך השלושה שבמשנה ד, ובשורה 4 בדף כג ע"א החל דיון במשנה ה. המילים הראשונות בראש דף כג ע"א אינן המשך רציף של סוף דף כב ע"ב, ומתבקש להניח שאף כאן חסרים דפים אחדים.¹³

12 כינוי לתלמיד חכם חריף.

13 כתבי יד שהתפצלו הם תופעה מוכרת כבר מימי הביניים; עיינו ריצ'לר.

כתב היד נקי כמעט לחלוטין מתיקונים, ונראה אפוא שלפנינו לא אוטוגרף אלא העתקה לטופס נקי, אשר מעת לעת התחלפו כותביה. ציוני המקורות בשולי העמודים ובין השיטין נעשו בשתי שיטות והן מעידות על מלאכת בקרה שעשה אדם זולת המעתיק. במקום אחד בא בהערה בשולי העמוד 'וצריך להעתיק מ"ש בתד"א דמ"ה א' (כ ע"ב, הערה 127 להלן), כלומר הטקסט אינו שלם. ציון מראי המקום מאפשר לקורא להתחקות על המקור שממנו נלקחו הדברים. אין לדעת מי היו המעירים בשולי העמודים ובין השיטין, האם הערותיהם באו לידיעת המלקט או שמא נוספו שלא בידיעתו ואחרי ימיו רק על גבי טופס זה, שהוא כנראה העתק מן המקור.

בהנחה שלפנינו העתק ולא אוטוגרף, נראה שמועד החיבור של האסופה היה ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה, ובמשתמע הוא משקף הוויה תרבותית ורוחנית שקדמה לחשיפה המואצת למודרנה בעקבות החלת הפרוטסטנט הצרפתי בשנת 1912.

היקף החיבור

אין לדעת מה היה גודל הקונטרס בשלמותו, אולם מן הדפים החסרים בראשו ומאופן הטיפול בארבע המשניות הנידונות בכתב היד מתבקש לשער כי לפחות בראשית מלאכתו ייחד המחבר דיון מפורט לכל משנה. אם השלים את משימתו ואם שמר על נפח אחד פחות או יותר במהלך כל עבודתו מדובר אפוא בחיבור שהיקפו מאות דפים. אין לדעת אם כלל בו גם את הפרק הנספח למסכת ('הפרק השישי'), שכבר בימי הביניים ידעו חכמים שאינו חלק אורגני מן המסכת והביעו זאת במפורש בכותרתו: 'שנו חכמים בלשון המשנה', כלומר אין זו משנה אלא טקסט אחר שלשונ קרובה ללשון המשנה.

המקורות ודרכי השימוש בהם

המחבר השתמש במקורות מגוונים: התלמודים - בבלי וירושלמי; מדרשי הלכה - מכילתא, ספרא, ספרי דברים; מדרשי אגדה מוקדמים ומאוחרים - בראשית רבה, שמות רבה, ויקרא רבה, במדבר רבה, דברים רבה, שיר השירים רבה, איכה רבה, קהלת רבה, אבות דרבי נתן, מדרש תהלים (שומר טוב), פסיקתא רבתי / פסיקתא זוטרתא (=לקח טוב),¹⁴ תנא דבי אליהו, בראשית רבתי, ילקוט שמעוני, מסכת דרך ארץ, בית המדרש, כלה רבתי; ספרי הלכה - שולחן ערוך (בספק), חכמת אדם (בספק); פירוש 'קרבן העדה' על הירושלמי.

יש חיבורים שאפשר להוכיח שימוש ודאי בהם רק בהיקרות אחת (בראשית רבתי, ילקוט שמעוני, מסכת דרך ארץ, בית המדרש, כלה רבתי, שולחן ערוך, קרבן העדה), וממצא זה זוקק אישוש נוסף. מצד אחר, יש היגדים ומעשים שאיתרתי רק במקור אחד, ובמקרים אלה אפשר שזו ראייה מספקת.¹⁵ ככלל, המחבר נהג באופן חופשי במקורותיו:

14 לקח טוב הוא לאמתו של דבר פירוש ולא מדרש, אולם תובנה זו לא הייתה ידועה בעת שנכתב כתב היד. על טבעו כפירוש ראו: אילן, לקח טוב; כהן, פרספקטיבות; כהן, פשט, עמ' 176-190. בעניין הספק באיזו פסיקתא מדובר ראו להלן הערה 42.

15 בעזרת התקליטור של אוניברסיטת בר אילן, גרסה 28+, שהיא העדכנית ביותר, נכון לקיץ 2020.

לעיתים ציטט ציטוט מדויק ולעיתים הביאם תוך תרגום לעברית, בעיבוד פרפרסטי ואף בקיצורים. זו דרך כתיבה אופיינית לתלמידי חכמים מובהקים, המוכרת היטב כבר מספרות ימי הביניים. הם נהגו כך מפני שספרים היו זמינים פחות בהעדר דפוס, ולכן היטיבו לשנן ולזכור. בשל כך שמכו הרבה על זיכרונם. ממילא אין לראות בדבריו עד נוסח לגרסאות לא מוכרות או לא שכיחות.

ההפניות שנרשמו בשתי כתיבות בשולי העמודים ובין השיטין הן על פי שתי שיטות: האחת מציינת את עמודי התלמוד על פי החלוקה המקובלת מאז דפוס האלמנה והאחים ראם (למשל: סנהדרין ה, ע"א); האחרת מציינת דפים ועמודים בדפוס התלמוד שאורגן בשיטה אחרת. עוד יש הפניות לדפוסים מדרשים, ועל אף ניסיונותי לא עלה בידי לזהות באילו מהדורות מדובר. איתורם וזיהוים חשובים כדי לשחזר את ספרייתו של המחבר, וממילא את 'האופק התרבותי' שלו.

הלשון

הטקסט מנוסח כמעט כולו בעברית, ולעיתים דרשה שבמקורה בבבלי הובעה בארמית באה כאן כשהיא מתורגמת. יש בכתב היד מעט מילות קישור ומשפטים ספורים בארמית. לא מצאתי ולו מילה אחת בערבית יהודית. משמעות הממצא הזה היא שהאסופה נועדה לתלמידי חכמים, גם אם לא מן העילית הלמדנית המובהקת, שכן רק אלה שלטו בשפה העברית. מסקנה זו מתיישבת היטב עם שאלת המטרה וקהל היעד שאלבן בהמשך.

עמדות רעיוניות וחינוכיות

טעמו של המחבר ומגמותיו החינוכיות באו לידי ביטוי בעצם בחירת המקורות ובארגונם הפנימי.¹⁶ מעבר לכך הוא הוסיף מעט מאוד מילות קישור וביאור. איתמר גרינולד קרא כבר לפני כארבעים שנה לחקור ולנתח לא רק יחידות גרעניות של דרשות אלא גם רצפים, וברוח זו באים דבריי כאן.¹⁷ בשונה מסוגיה תלמודית מקורית, שיש בה דיונים רבים, הלקט שבכתב יד זה רובו היגדים ומיעוטו מעשים וסיפורים, ונעדרות ממנו לחלוטין מחלוקות. המקבצים הנושאים דומים מאוד לספרות ה'אדב' שרווחה בעולם המוסלמי בימי הביניים.¹⁸ בתחילת כתב היד, המתייחס למשנה ב בפרק א, יש דיון ארוך במעלת הישיבה בארץ ישראל והחיים בה (14 היגדים). אחר כך נדונו מעלת התורה והגיל המוקדם

16 לשם השוואה, החיבור הנדון בזה שונה הרבה מחיבורו של לוי, מסכת אבות עם תלמוד בבלי וירושלמי, שנדפס לראשונה לפני כמעט 140 שנים, בוורשה תרל"ח (1878), ומאז שב ונדפס פעמים רבות. בספרייה הלאומית בירושלים יש תשע מהדורות ממנו, ויש הדפסות נוספות. ההדפסות החוזרות מלמדות על מידת הביקוש שהיה למפעלו.

17 גרינולד. שאל וידר ייחד את ספרו לבחינת שמונה רצפים כאלה, עיינו וידר.

18 על ספרות ה'אדב' ראו ספרו של קליטו, שהוא מבוא מועיל לתחום. עוד ראו: אלפונסו, עמ' 41-49, על ביקורת האדב אצל בחיי אבן פקודה; בן-שלום, עמ' 483-510; רצהבי, מוטיבים, והספר כולו הוא עדות לנוכחות האדב ביצירה היהודית; רצהבי, פתגמים.

ביותר שבו ראוי להתחיל ללומדה (שני היגדים), מעלת השלום (שני היגדים) ומעלת תלמוד תורה (שני היגדים).

בדיון על משנה ג נדונו שלושה נושאים: המניעים לקיום מצוות (חמישה היגדים), מעלת יראת שמיים וביטוייה המעשיים (16 היגדים) ובין כבוד שמיים לכבוד עצמו (שני היגדים). הנושא העיקרי הנדון בעקבות משנה ד הוא מעלת ההידבקות בתלמידי חכמים וכיבודם (34 היגדים), ואחריו מתן כבוד לזקן (=החכם) וההתנהגות הראויה מצדו (15 היגדים), מעלת התמיכה בתלמידי חכמים ובעמלי תורה (שישה היגדים) והיחס הראוי אל דברי תורה (שלושה היגדים). בעקבות משנה ה נדונים שבעה עניינים: מעלת הכנסת אורחים ולא דווקא עניים (שישה היגדים), חובות האורח (חמישה היגדים), הנחיות למארח (חמישה היגדים), אזהרה לאורח (אחת), אירוח מתוחכם (שני היגדים), מעלת ליווי האורחים (ארבעה היגדים) ומעלתם של אורחים ראויים (היגד אחד).

חמישים וארבעה מתוך מאה עשרים ושלושה ההיגדים שיש בדפים הללו עוסקים אפוא בהיבטים מגוונים של ההידבקות בתלמידי חכמים ובערך הטמון בתמיכה בהם. ריבוי ההיגדים מלמד לא על מעמדם הנכבד של תלמידי החכמים אלא דווקא על שהיחס כלפיהם לא השביע את דעתו של המלקט והוא ניסה לתקנו ולשפרו. עוד נדונו בהרחבה יחסית מעלת הישיבה בארץ ישראל ומעלת יראת שמיים וביטוייה המעשיים, שני נושאים נכבדים שבכל עת מימושם אינו מספק. אני מציע אפוא בזהירות כי ריבוי ההיגדים בנושאים אלה מבטא מצוקה ואי שביעות רצון של ר' משה ממך.

לשון אחר: שפע המובאות מסרטט 'תו תקן' דמיוני מחמיר. דעת לנכון נקל שהוא מסמן את הראוי ולא את המצוי. לסיפורים ולמעשים ערך מיוחד מפני שאינם מתווים את הראוי אלא ממחישים כיצד מומש בפועל, אולם בה בעת יש לזכור שחלקם עוסק בדמויות מופת מעולמם של התנאים והאמוראים, ואם כן גם מעשיהם הם 'רף עליון' ולא 'סף מינימום'. אדרבה, הסיפורים הללו מלמדים עד כמה הדרישות קשות ומאתגרות, וכי רק מעטים ויחידים סגולה הצליחו לממשן.

קהל היעד והמטרה

מתוך כל האמור עד כה אני בא לשער ולהציע למי נועד החיבור ומה הייתה מטרתו. הקורא בחיבור זה נדרש לדעת היטב עברית, בייחוד לשון מקרא ולשון חכמים. עוד יש להניח כי מדובר בקורא שיש לו עניין להעמיק בהבנת מסכת אבות ובמשתמע ממנה, בייחוד מבחינה מעשית. בשונה מהצביון המקורי במשנה, שבה נראים הרבה היגדים, לפחות בעיון חפוז, כעצות טובות בלבד וכהנחיות מוסריות שנועדו להתוות מגמה, בחיבור הנדון כאן משתלשלות מכל היגד שבמשנה הלכות רבות וקונקרטיות. מבחינה זו יש ממד 'תלמודי' מובהק לאסופה שהציע המלקט. עוד נדרש זמן לעיון סדור בכל מה שיש בה על כל משנה.

כשאלה פני הדברים מסתמנות שלוש אפשרויות באשר לקהל היעד ולמטרה של שרידי החיבור הנדונים כאן:

א. הדפים הללו נועדו לשימושו האישי של המלקט, שהיה תלמיד חכמים מובהק אשר התמצא היטב בספרות חז"ל ובספרות הרבנית, ומלכתחילה לא נועדו לשימוש ציבורי אלא כחומר גלם בעבורו לדרשותיו.

ב. החיבור נועד להידפס וכונן לתלמידי חכמים לפחות מבחינת עברם ויכולתם, כלומר לאנשים ששנו לפחות שנים אחדות בתלמודי תורה ובישיבות, סיגלו לעצמם דרכי עיון, שפה וידע, המאפשרים להמשיך בלמידה עצמאית, ואחר כך יצאו אל שוק העבודה. אנשים כאלה יכלו למצוא עניין ותועלת בחיבור הנדון כאן, מפני שאין בו הקפיצות האסוציאטיביות שיש בסוגיה תלמודית ולא השקלא והטריא התלמודיים, הכרוכים לעיתים בחשיבה משפטית מופשטת, וכמעט כולו מובע בארמית. בה בעת החיבור מאפשר גם למי שכבר אינו תלמיד שלימודו הוא עיסוקו העיקרי ליהנות מפירות לימודיו בעבר במגבלות זמנו בהווה. אם השערה זו מתקבלת, יש לראות בחיבור זה - בין אם התגבש ביוזמת המלקט ובין אם הוא מענה לפנייה אליו - מפעל הנגשה מבורך המלמד על עולמם הרוחני של המלקט ושל צרכניו המשוועים כאחד. הנושאים המודגשים נחשבו רופסים ובלתי מספקים בעיני המלקט או המזמין, ואסופה זו באה לסמן את הטעון תיקון ולהורות כיצד יש לעשות זאת.

ג. האסופה היא מעין ספר עזר לדרשנים, ופורשת בפניהם טווח רחב של אפשרויות במה לעסוק בכל משנה. הצורך בחיבור מעין זה גדול בייחוד כשמדובר בדרשן בראשית דרכו או בדרשן שאין זה מקצועו המובהק. ספרי עזר לדרשנים מזדמנים ולא מקצועיים הם סוגה חשובה אך נידחת הראויה למחקר יסודי. סוגה היא 'מכשיר רטורי ראשון במעלה היוצר אצל הנמען סכמה של ציפיות רגשיות וקוגניטיביות, שמיושן מסב תחושת ביטחון והנאה. [...] לז'אנר אפקט קומוניקטיבי'.¹⁹

אזכיר כאן חמישה ספרים מסוגה זו ממרחבים תרבותיים שונים ומתקופות מגוונות: 'מלמד התלמידים' לר' יעקב אנטולי (פרובנס, המחצית הראשונה של המאה ה-13), 'אור הדרשנים' לר' יעקב צהלון (רומא, המחצית השנייה של המאה ה-17), 'אורחות יושר' לר' יצחק מולכו (סלוניקי, 1769),²⁰ 'פלא יועץ' לר' אליעזר פאפו (סיליסטרה, בולגריה, 1824),²¹ 'בן איש חי' לר' יוסף חיים (בגדאד, המחצית הראשונה של המאה ה-19).²² הצורך בחיבורים כאלה היה צורך קבוע, אך לא תמיד נמצא מי שייטול עליו משימה זו. חמש הדוגמות שצינתי מלמדות שלעיתים דווקא דמויות מנהיגות, שהוכרו כתלמידי חכמים מובהקים, בחרו לכתוב חיבורים בסוגה זו. אני משער שכולם פעלו מתוך תודעת מנהיגות, ולא רק מתוך תודעת למדנות. במעשה הזה ביטאו את תפיסתם שכל בני הקהילה הם

19 גורביץ' וערב, עמ' 379.

20 אילן, אורחות יושר.

21 אילן, תרג'מת.

22 אילן, צורה ותוכן.

קהל היעד שלהם, וכי על המנהיג הרוחני המקומי לנקוט צעדים מעשיים במגוון דרכים ושיטות כדי להגיע אל ליבות כולם.

איני יכול להכריע בין שלוש האפשרויות שמניתי. אפשר שציון מראי המקום בשולי העמודים תומך באפשרות השלישית, כדי להניע את הדרשנים לא להסתפק במה שכבר נלקט ומונח לפנייהם אלא לשוב ולבדוק את ההיגדים במקורם.

סימני הההדרה

{ מחיקה בכתב היד

<> נוסף בין השיטין

[] השלמה של המהדיר

הוספתי סימני פיסוק להרהטת הקריאה וכן מראי מקום מן המקרא. עוד פתחת כל משנה וכל 'דיבור המתחיל' בה בפסקה חדשה. כתב היד כתוב ברצף. כאן חילקתי אותו חלוקה פנימית מפורטת בלוויית כותרות ומספר לכל היגד כדי להבליט את מידת העיסוק של המלקט בסוגיות השונות הנידונות בכתב היד.

קיצורים וסימנים בכתב היד

א' אחד/אחת	בע"ה בעל הבית
אדר"ן אבות דרבי נתן	בעה"ב בעל הבית
א"י ארץ ישראל	ב"ר בראשית רבה
איכ"ר איכה רבה	ג"ח גמילות חסדים
א"כ אם כן	ד' דף
א"ל אמר/אמרה/אמרו לה/לו/לי/ליה/להם	ד"א דבר אחר/דרך ארץ
אס"ר אסתר רבה	דא"ר דבי אליהו רבה
אעפ"י אף על פי	דב"ר דברים רבה
אפי' אפילו	דברי' דברים
אצ"ל אין צריך לומר	דה"א דברי הימים א
א"ר אמר רב/רבי	ד"ת דברי תורה
אר"ש אמר רב ששת	הה"ד הדא הוא דכתיב
ב"א בני אדם	העה"ב העולם הבא
ב"ד בית דין	הקב"ה הקדוש ברוך הוא
בהכ"נ בית הכנסת	ויק"ר ויקרא רבה
בה"מ בית המדרש	וי"ר ויקרא רבה
בהמ"ד בית המדרש	ז"ל זכור לטוב/זכרם לברכה
בהנ"ו בשם ה' נעשה ונצליח	זש"ה זהו שאמר הכתוב
ב"ח בר חייא	ח' חכם/חכמים
במ"ר במדבר רבה	ח"א חכמת אדם

ח"ל	חוץ לארץ	עי"ז	על ידי זה
י"א	יש אומרים	ע"מ	על מנת
ירוש'	ירושלמי	פ'	פיסקא/פרשה/פרשת
יש'	ישראל	צ"ע	צריך עיון
כה"א	כן הוא אומר	ק"ו	קל וחומר
כ"י	כתב יד	קמ"ל	קא משמע לן
כ"י	כתבי יד	ק"ש	קריאת שמע
כ"כ	כל כך	ר'	רבה
כמש"ה	כמו שאמר הכתוב	ר"א	ר' אלעזר/אליעזר
לה"ק	לשון הקודש	ראב"ע	ר' אלעזר בן עזריה
לכ"ש	לא כל שכן	רבב"ח	רבה בר בר חנה
למ"ה	לימות המשיח	רבש"ע	ריבוננו של עולם
לממ"ס	למשה מסיני	ר"ח	ר' חייא/ר' חמא
לעו"ע	לעולם ועד	ר"י	ר' יוסי/יוחנן
לש"ש	לשם שמים	ריב"ל	ר' יהושע בן לוי
מ'	מסכת	ר"ל	רוצה לומר
מ"ה	מלאך המוות	ר"מ	ר' מאיר
מה"מ	מלאך המוות	ר"ע	ר' עקיבא
מה"ש	מלאכי השרת	ר"ש	ר' שמעון
מל"א	מלכים א	רשב"א	ר' שמעון בן אלעזר
מל"ב	מלכים ב	רשב"י	ר' שמעון בן יוחאי
מע'	מעלת	שה"ש	שיר השירים
מ"ש	מה שכתוב	שוח"ט	שוחר טוב
נ'	בן	שול"ע	שולחן ערוך
נא'	נאמר	שמ"א	שמואל א
נו"א	נוסחא א	שמ"ב	שמואל ב
ס'	ספר	שנא'	שנאמר
ע"א	עבודת אלילים	ש"ר	שמות רבה
עאכ"ו	על אחת כמה וכמה	תד"א	תנא דבי אליהו
עאכו"ך	על אחת כמה וכמה	ת"ח	תלמיד חכם/תלמידי חכמים
ע"ג	על גבי	ת"ל	תלמוד לומר
ע"ה	עם הארץ/עמי הארצות	תנד"א	תנא דבי אליהו
עוה"ב	עולם הבא	ת"ק	תנא קמא
עוה"ז	עולם הזה	ת"ר	תנו רבנן
ע"ז	עבודה זרה	ת"ת	תלמוד תורה
ע"י	עיין	א, א	סימנים בכתב היד, ככל
ע"י	על ידי		הנראה לציון סוף עניין

המהדורה²³

א. מעלת הישיבה בארץ ישראל

1. (יו ע"א) 'נותן' נשמה לעם עליה' (ישעיה מב, ה), וכתוב התם 'שבו לכם פה עם החמור' (בראשית כב, ה) - עם הדומה לחמור; 'ורוח להולכים בה' (ישעיה מב, ה) - אמר רבי ירמיה אמר רבי אבא א"ר יוחנן: כל המהלך ד' אמות בא"י מובטח לו שהוא בין (!) העוה"ב.
2. אמר²⁵ רבי אלעזר: מתים שבח"ל אינם חיים, שנא': 'ונתתי צבי בארץ חים' (!) (יחזקאל כו, כ) - ארץ שצביוני בה {כלה חיים}, <מתיה חיים>; שאין צביוני בה, אין מתיה חיים. ולר"א? צדיקים שבח"ל אינם חיים.²⁶ א"ר אלעאי: ע"י גילגול. מתקיף לה ר' אבא סלא רבה: גילגול צדיקים - צער הוא! אמר אביי: מחילות נעשה להם בקרקע. 'ונשאתי'²⁷ (!) ממצרים וקברתני בקבורתם' (בראשית מז, ל) - אמר קרנא: דברים בגו. יודע היה יעקב אבינו שצדיק גמור היה, ואם מתים שבח"ל חיים, למה הטריח את בניו? שלא קיבל עליו צער מחילות.²⁸ ומעשה בא' שהיה מצטער על אשה א' שרצה לישא אותה,²⁹ ובקש לירד לח"ל. כיון ששמע כזאת גילגל בעצמו עד יום מותו.³⁰
3. היה³¹ ר"ש בן יוחאי אומר: אלימלך, מחלון וכליון - גדולי הדור היו. מפני מה נענשו? מפני שיצאו לח"ל, שנא': 'ותהום כל העיר עליהן ותאמרנה: הזאת נעמי?!' (רות א, יט). א"ר יצחק: אמרו: חזיתם נעמי שיצאה מארץ (!) לח"ל מה עלתה לה?!
4. א"ר³² חנן בר רבא אמר רב: אלימלך ושלמון ופלוגי ואלמוני ואבי נעמי - כולם בני נחשון בן עמינדב הם מאם. קמ"ל שאפי' מי שיש לו זכות אבות אינה עומדת לו בשעה שיוצא מארץ (!) לח"ל.

- 23 ממנה שכתבתי לעיל על סדר הדפים והעדר הרצף בין דף זה לבא אחריו מן ההמשך יש להניח שהדיון כאן מוסב באיזושהו אופן על המשנה הפותחת את המסכת או על המשנה כחיבור ארץ ישראל, ולכן הפליג כאן המחבר במעלת הישיבה בה.
- 24 בימין ראש העמוד נרשם בהג"ו, וכן בראשי הדפים יז ע"א, יז ע"ב, כג ע"ב, כג ע"א, כג ע"ב. המקור: בבלי, כתובות קיא ע"א.
- 25 מעל האל"ף סומן v ובשול משמאל כתוב: פי"ג כתובות דפט"ז ב' ג' ובעיפרון נוסף: שם דקי"א א'. מראה המקום מדויק. צורת הציון להערות בשוליים אינה אחידה ושוב איני מעיר עליה.
- 26 פפרוזה כמעט מדויקת של הסוגיה בבבלי, כתובות קיא ע"א.
- 27 במקור: וְנִשְׁאֲתָנִי. בשול משמאל נוסף: שם דט"ז ד' ומתחת לזה נוסף בעיפרון: שם.
- 28 זו גרסת כ"י וטיקן 113, וטיקן 130; גרסת כ"י מינכן 95, כ"י פירקוביץ' 187, ודפוסי וילנא, ונציה ושונצ'ינו: שמא לא יזכה למחילות.
- 29 שלוש תיבות אלה לא מצאתי בכ"י ובדפוסים. אפשר שזו תוספת לביאור מאת מחבר הלקט.
- 30 עד כאן לקט היגדים ממסכת כתובות קיא ע"א.
- 31 בשול משמאל נוסף: בתרא פז, דפכ"ג יב, ג.
- 32 בשול משמאל נוסף: שם.

5. ת"ר:³³ אין יוצאין מארץ לח"ל אלא א"כ עמדו סתאים (!) בסלע. א"ר שמעון: אימתי? בזמן שאינו מוצא ליקח, אבל בזמן שמוצא ליקח, אפי' סאה בסלע לא יצא. אמר רב"ח א"ר יוחנן: לא שנו אלא מעות בזול ופירות ביוקר, אבל מעות ביוקר, אפי' עמדו ארבעה סאין בסלע - יוצאין. דאמר רבי יוחנן: נהירנא כד הוו קיימין ארבעה סאין בסלע והוו נפיש נפיהי כפין בט>ב>רייא מדלית איסר.³⁴

6. היה ר"מ אומר: כל הדר בא"י וקורא ק"ש שחרית וערבית ומדבר בלה"ק - הרי הוא נ' <עוה"ב>.³⁵

7. מעשה בר"א בן שמוע ור"י הסנדלר שהיו הולכים בנציבים (!) אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד הימנו תורה. והגיעו לצידן וזכרו את ארץ ישראל. זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקראו בקריאתם וקראו מקרא זה 'וירשתם אותם וישבתם בארצם' (דברים יא, לא). (ע"ב) חזרו ובאו להם למקומם. אמרו: ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצות כולם.³⁶

8. 'וירא'³⁷ ויאמר: מה נורא המקום הזה! אין זה כי אם בית אלקים וזה שער השמים' (בראשית כח, יז). מכאן אמרו: כל מי שהוא מתפלל בירושלים, כאלו מתפלל לפני כסא הכבוד, ששער השמים הוא שם, ופתח פתוח לשמוע תפילה, שנא' 'זוה שער שמים' (!).³⁸

9. א"ר³⁹ יוסי בר חלפתא לרבי ישמעאל בריה: אתה מבקש לראות השכינה בעוה"ז? עסוק בתורה בא"י, שנא' 'דרשו ה' ועוזו, בקשו פניו תמיד' (תהלים קה, ד). (ר"ל)⁴⁰ דרשו מה שדורש ה' והיינו א"י, כמש"ה 'ארץ אשר ה' אלקיך דורש אותה' [דברים יא, יב]; 'ועוזו' - היינו תורה, כמאמרם ז"ל: אין 'עוז' אלא תורה, שנא' 'ה' עוז לעמו יתן' [תהלים כט, יא].⁴¹ 'בקשו פניו תמיד' - היינו כשבאו).

10. מעשה⁴² ככהן א' שהיה רואה את הנגעים, ומטה ידו ובקש לצאת לח"ל. קרא לאשתו. א"ל: דעי שבני אדם היו שם רגילים לבא אצלי לראות את הנגעים. בואי ואני אלמדך

- 33 גם זה בא שם אולם לפני שלוש המובאות הקודמות.
- 34 עד כאן מבבא בתרא צא ע"א.
- 35 התיבה נוספה בכתיבה ובעט אחרים. בשול משמאל נוסף: ספרי פ' האזינו דנ"ט א' סא. המקור המדויק: פיסקא שלג, על המילים 'וכפר אדמתו עמו' (עמ' 383 במהדורת פינקלשטיין).
- 36 ספרי דברים, פרשת ראה, פיסקא פ.
- 37 במקור: ויירא. בשול משמאל נוסף: שוח"ט מזמור צא דמ ד' ס"א, ובין השיטין נוסף בכתיבה ובעט אחרים: שוח"ט דמ ד' ס"א.
- 38 עד כאן בשוח"ט לפס' ז.
- 39 בגוף הטקסט אין סימן, אך בשול משמאל נוסף: שם דמ"ה מזמור קה, והדרשה אכן באה על פס' א שם.
- 40 הסוגריים כאן ובהמשך במקור.
- 41 שוח"ט כא, ה.
- 42 בשול משמאל נוסף: פסיקתא רבתי פ' טהור. בין השיטין נוסף בכתיבה ובעט אחרים: פסיקתא פ' טהור. הכינוי 'טהור' הוא לשון סגי נהור ומשמעו מצורע. המעשה בא בגרסה קרובה במדרש תנחומא (בובר), תזריע, ח (= תנחומא הנדפס, ו) ובגרסה מעובדת הרבה בשינויים משמעותיים במדרש אגדה

שתהא רואה את הנגעים. הוי יודעת, שכל שיערה ושערה ברא לה הקב"ה מעיין בפני עצמו. אם תראי שער האדם שייבש מעיינו, יבש השער. א"ל אשתו: ומה אם כל שיערה ושערה ברא לה הקב"ה מעיין ושותה הימנו, אתה שבראך הקב"ה להכיר ייחודו ולהללו, עאכו"ך! באותה שעה מנעתו לצאת לח"ל. זש"ה 'טעמו וראו כי טוב ה', אשרי הגבר יחסה בו' (תהלים לד, ט) - שהקב"ה מספק מזון לכל ברייה.

11. אמר⁴³ רב ענן: כל הקבור בא"י כאלו קבור תחת המזבח. כתיב הכא 'מזבח אדמה תעשה לי' (שמות כ, כ) וכתיב התם 'וכפר אדמתו עמו' (דברים לב, מג).

12. וכל⁴⁴ הקבור בירושלים כאלו קבור תחת כסא הכבוד, שנא' 'כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשינו' (!) (ירמיה יז, יב).

13. עולא הוה רגיל דהוה סליק לא"י. נח נפשיה בח"ל. אתו אמרו ליה לר' אלעזר. אמר: אנת עולה, 'על אדמה טמאה תמות' (עמוס ז, יז). א"ל: ארונו בא. א"ל: אינה דומה קולטתו מחיים לקולטתו לאחר מיתה.⁴⁵

14. 'ונהר'⁴⁶ יוצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד' וכו' (בראשית ב, י). 'שם האחד פישון' (שם שם, יא) - זו בבל, על שם 'ופשו פרשיו' (חבקוק א, ח); 'הוא הסובב את כל ארץ החוילה' (בראשית שם) - זה נבוכדנצר הרשע, שעלה והקיף את כל א"י שמיחלת להקב"ה, הה"ד 'הוחילי לאלקים' (תהלים מב, ו); 'אשר שם הזהב' (בראשית שם) - אלו ד"ת, שנא' 'הנחמדים מזהב' וכו' (תהלים יט, יא); 'וזהב הארץ' וכו' (בראשית ב, יב) - מלמד שאין תורה כתורת א"י, ואין חכמה כחכמת א"י; 'שם הבדולח ואבן השוהם' (שם) - מקרא, משנה, תלמוד, הלכות, אגדות ילפי, שאויר א"י מחכים.

תזריע יג, ב. אך המקור הוא ככל כנראה דווקא פסיקתא זוטרתא (לקח טוב), תזריע, לט ע"א, בשל הדמיון הלשוני הכמעט מושלם.

43. בשול משמאל נוסף: כתובות פ"ב דטו ב', ובין השיטין נוסף בכתובה שונה ובעיפרון: חב דטו ב; שם דקיא א', והכוונה לבבלי, כתובות.

44. בשול משמאל נוסף: אדר"ן מב א, ובין השיטין נוסף בכתובה ובעט אחרים באותה הלשון. המקור הוא אדר"ן נוסחא א, פרק כו, ושם הלשון: 'כל הקבור בבבל כאלו קבור בארץ ישראל. כל הקבור בארץ ישראל כאלו קבור תחת המזבח, לפי שכל ארץ ישראל ראויה למזבח. וכל הקבור תחת המזבח כאלו קבור תחת כסא הכבוד, שנאמר "כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו". במהדורת שכטר באו הדברים בדף מא ע"ב, ושמה מי שהוסיף את מראה המקום ציין בטעות את העמוד השמאלי במפתח, אף שההיגד בא בעמוד הימני.

45. בבלי, כתובות קיא ע"א.

46. בשול משמאל נוסף: וי"ר פ' יג, דמ"ט א', ובין השיטין נוסף בכתובה ובעט אחרים: וי"ר דמ"ו א. המקור הוא אכן בויק"ר פרשה יג בדילוגים.

ב. מעלת תלמוד תורה לתינוקות

(יז ע"א)⁴⁷ גידול בנים לת"ת.⁴⁸

1. תניא:⁴⁹ 'ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם' (דברים יא, יט) - מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו לה"ק ומלמדו תורה. ואם אין מדבר עמו לה"ק ומלמדו תורה כאילו קוּבְרוּ, שנא' 'ולמדתם אותם את בניכם' וגו', וכתוב בתורה 'למען ירבו ימיכם' (שם שם, כא). אם לימדתם אותם את בניכם - ירבו ימיכם וימי בניכם, ואם לאו - יקצרו, שכך ד"ת נדרשין: מכלל לאו אתה שומע הן, ומכלל הן אתה שומע לאו. ∴

2. איתמר:⁵⁰ קטן, מאימתי מלמד? תנא משום רבי מאיר: משעה שיאמר אמן, שנא' 'פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים' (ישעיה כו, ב) - אל תקרי 'שומר אמונים' אלא 'שומרים אמן'. מאי אמן? אמר רבי חנינא: אל מלך נאמן. ∴

ג. מעלת השלום

אמר מר: והבאת שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו.

1. רבי⁵¹ זכריה חתניה דרבי לוי מישתעי הדין עובדא. רבי <מאיר> היה רגיל לדרוש בבית הכנסת בכל ערב שבת, והיתה שם אשה אחת רגילה לבא לשמוע הדרשה. יומא חד נמשכה הדרשה, והמתנה אותה האשה עד שסיים הדרש (!), והלכה אותה האשה לביתה ומצאה הנר שלה שכבה. אמר לה בעלה: היכן היית עד עכשיו? אמרה לו: שומעת הייתי (!) הדרשה לרבי מאיר. והיה אותו האיש ליצן. אמר לה: אין את נכנסת לביתי עד שתלכי ותרוקי בפניו של רבי מאיר. יצאה לה מביתו. נגלה אליאזר ז"ל על רבי מאיר. אמר לו: הרי בשבילך יצאה האשה מביתה. הודיעו אליאזר ז"ל היאך היה המעשה. מה עשה רבי מאיר? הלך וישב לו בבהמ"ד. באתה אותה האשה להתפלל, וראה אותה ועשה עצמו כאלו חושש בעיניו. אמר: מי יודע ללחוש בעין? אמרו לה שכינותיה: תלך >תרוק בפניו ותהא מותרת

47 דף זה כתוב בכתיבה שונה ובעט עבה יותר. כפי שכבר כתבתי במבוא, דף זה אינו המשך רצוף של קודמו. מתוכן ההיגדים מתברר שהדיון כאן הוא על מעלת תלמוד תורה ומוסב על הרישה שבמשנה ב: 'שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר: על שלשה דברים העולם עומד - על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים'.

48 הכותרת כאן ובשני הסעיפים הבאים נראית מעין תלמוד על המשנה הראשונה במסכת פאה.

49 בשול משמאל נוסף: ספרי דל' עא, ס' צה. המקור: ספרי דברים, פרשת עקב, פסקא מו.

50 בשול משמאל נוסף: סנהדרין [ן] פי"א, דף ב ונד'. המקור: סנהדרין קי ע"ב.

51 בשול משמאל נוסף: במדב[ר] רבה פרש[ה] ט, ד'. המקור: במדבר רבה, פרשת נשא, פרשה ט, דקא ד'. מתחת בא בכתיבה ובעט אחרות: וי"ר פרש[ה] צו, ט, ומ[דרש] דברים רבה, שופטים רבה טו[ן], ובכתיבה שלישית נוסף: וירוש' דלג, א. המעשה במקור בא כולו בארמית ונשנה בויק"ר ובירושלמי סוטה א, ד. בדב"ר שופטים, טו הלשון: 'מעשה היה בר"מ שהיה יושב ודורש וכו' כמו שכתו' בויקרא, עד אמ' להם ולא דיו למאיר להיות שוה לקונו'.

לבעלה. כיון דיתבת קמיה אירי: חילך מניה? אמרה ליה: רבי, לית אנא חכימא למילחש עינא. אמר לה: רוקי באנפי ז' זמנין ואנא מתסיא. עבדה הכין. אמר לה: זילי אמרי לבעליך: את אמרת חדא זימנא ואנא רקית ז' זמנין. אמרו לו תלמידיו: רבנו, כך מבזין התורה?! הוא לך למימר לחד מינן למילחש לך! אמר⁵² (ע"ב) להם: דיו למאיר להיות שוה לקונו, דתני דבי ישמעאל: גדול השלום, ששם (!) הגדול שנכתב בקדושה, אמר הקב"ה ימחה על המים בשביל להטיל שלום בין איש לאשתו. ∴

2. מפני⁵³ מה נהרג אבנר נ' נר? אמרו ח': מפני שהיה שאול רוצה להתפס עם דוד ולא הניחו, שא"ל דוד 'ואבי רצה' וגו' 'כי כרתי את כנף מעילך ולא הרגתיך' (שמ"א כד, יא),⁵⁴ ואלו אמר ליה: מה אתה חושש לדיבורו של זה? כסירה הועדה כד אתון למעול! א"ל: 'הלא תענה אבנר' (שם כו, יד) - בכנף אמת. בסירה הוערת, חנית וצפחת בסירה הועדו. ∴

ד. מעלת תלמוד תורה

אמר מר: ות"ת כנגד כולם.⁵⁵

1. כתיב⁵⁶ 'פֶּלֶס מַעְגַּל רֶגֶלְךָ וְכָל דְּרָכֶיךָ יִכּוֹנֵן' (משלי ד, כו), וכתוב 'אורח חיים פן תפלו' וגו' (שם ה, ו)! לא קשיא, כאן במצוה שאי אפשר לעשותה ע"י אחרים, כאן במצוה שאפשר לעשותה ע"י אחרים. ∴

2. רבי⁵⁷ ברכיא ורבי חייא. חד אמר: אפי' כל העולם כולו אינו שוה לדבר א' מן התורה, {וא'} וחד אמר: אפי' כל מצותיה של תורה אינן שות (!) לדבר א' מן התורה. ∴

3. אמרו⁵⁸ ח': תלמוד גדול מהמעשה, שהתלמוד מביא לידי מעשה. ∴

4. תד"א:⁵⁹ כל המצות שאדם עושה בעוה"ז אין בהם כח להאיר אלא כאור הנר בלבד, אבל התורה מאירה מסוף העולם ועד סופו, שנא' 'כי נר - מצוה, ותורה - אור' (משלי ו, כג).

52 התיבה נכפלה בגלל מעבר העמוד.

53 בשול מימין נוסף: מחלות, וכנראה תיבה זו קשורה לסיפור על רבי מאיר. מתחתיה בא: ויקרא רבה פרשה כו, דצ"ג ע"א; ועי' כ"ו; סנהדרין דף מו ג. הדברים נשנים בקצרה בבבלי, סנהדרין כ, ע"א.

54 לשון הפסוק: 'וְאָבִי רָאָה גַם רָאָה אֶת כְּנָף מַעֲלָה בְיָדִי, כִּי בִכְרָתִי אֶת כְּנָף מַעֲלָה וְלֹא הִרְגֵּיתִי, דַּע וְרָאָה כִּי אֵין בְּיָדִי רָעָה וְפָשַׁע וְלֹא חָטָאתִי לָהּ, וְאַתָּה צִדָּה אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ'.

55 פאה א, א.

56 בשול מימין נוסף: מועד קטן פ"א צד ב. בין השיטין נוסף בעיפרון: שם דט, א.

57 בשול מימין נוסף: ירושלמי פאה פ"א דנ"ז ע"ב.

58 בשול הימני נוסף: קידושין פ"א דשמ, ג. בין השיטין בעיפרון: שם דמ' עב.

59 בשול הימני נוסף: ח"א פ"ג הא"ב. המקור: תד"א, פרק ג.

{אט} משנה⁶⁰

אטגיגוס (!) איש סוכו קבל משמעון הצדיק. הוא היה אומר: אל תהיו כעבדים המשמשי את הרב על מנת לקבל פרס, אלא הוו כעבדים המשמשי <את הרב> שלא ע"מ לקבל פרס,⁶¹ ויהי מורא שמים עליכם. ∴

גמרא

א. המניעים לקיום מצוות

1. אל תהיו וכו' - תניא:⁶² 'לאהבה את ה' אלוהיך ולשמוע בקולו ולדבקה (!) בו' (דברים ל, כ) - שאל יאמר אדם: אקרא שיקראוני ח', אשנה שיקראוני רבי ושאהיה זקן ואשב בשיבה, אלא למוד מאהבה, וסוף הכבוד לבא, שנא' 'קושרם על אצבעותיך' וגו' (משלי ז, ג), ואו' 'קשרם על לבך תמיד' וגו' (שם ו, כא), ואומר (יח ע"א) 'דרכיה⁶³ דרכי נועם' (שם ג, יז) ואומר 'עץ חיים היא' וגו' (שם שם, יח). ואומר⁶⁴ 'תתן לראשך לוית חן' (שם ד, ט) - 'לוית חן' - בעוה"ז, 'עטרת תפארת תמגנך' (שם) - לעוה"ב. ואומר 'אורך ימים בימינה, בשמאלה עושר וכבוד' (שם ג, טז) - בעוה"ז.

2. תניא:⁶⁵ נאמר בעולת העוף 'אשה ריח ניחוח' (ויקרא א, יז) ובעולת בהמה 'אשה ריח ניחוח' (שם שם, ט) ובמנחה 'אשה ריח ניחוח' (שם ב, ב) - מלמד: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים.

3. 'במצותיו'⁶⁶ חפץ מאד' (תהלים קיב, א) - א"ר אלעזר: 'במצותיו' - ולא בשכר מצותיו, כדתנן: הוא היה אומר 'אל תהיו כעבדים' וכו'.

4. 'ואהבת'⁶⁷ את ה' אלהיך' (דברים ו, ה) - עשה מאהבה. הפריש הכתוב בין העושה מאהבה לעושה מיראה. מאהבה - שכרו כפול ומכופל, לפי שהוא אומר 'את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד' (שם י, כ). יש לך אדם כשהוא מתירא מחבירו, כשהוא מטריחו⁶⁸

60	אבות א, ג.
61	אצל שרביט, עמ' 65, הנוסח שונה במקצת, ועיינו שם היטב במנגנון החילופים ובמנגנון ההערות.
62	בשול מימין נוסף: נדרים דס"ב א.
63	מכאן שוב בכתיבה הראשונה. המילה כתובה גם בתחתית הדף הקודם כ'שומר דף'.
64	בשול משמאל נוסף: ספרי פ' [עקב], תמח, דל"ז א. המקור: פיסקא מח.
65	בשול משמאל נוסף: שבועות פ"א, דפמ"ג ע"ב, ובין השיטין נוסף בעיפרון: שבועות דט"ו, א.
66	בשול משמאל נוסף: ע"א (ככל הנראה כינוי למסכת עבודה זרה) פ"א, דס"ח ע"א. בשול מימין נוסף בעיפרון: ע"ז די"ט, א. המקור: בבלי, עבודה זרה יט, ע"א.
67	בשול משמאל נוסף: ספרי לב, ד.
68	זו לשון מדרש תנאים וספרי דפוס ונציה ש"ה. ראו בחילופי הגרסאות במהדורת פינקלשטיין, עמ' 54.

מניחו והולך לו; אלא אתה עשה מאהבה, שאין לך אהבה במקום יראה, ויראה במקום אהבה, אלא במידת הקב"ה בלבד.

5. תניא: ⁶⁹ ר"א הגדול אומר: אם נאמר 'בכל נפשך' (שם ו, ה), למה נאמר 'בכל מאדך' (שם)? ואם נאמר 'בכל מאדך', למה נאמר 'בכל נפשך'? לומר לך: אם יש לך אדם שגופו חביב עליו יותר <מ>ממונו, לכך נאמר 'בכל נפשך', ואם יש לך אדם שממונו חביב עליו יותר מגופו, לכך נאמר 'בכל מאדך'.

ב. מעלת יראת שמיים וביטוייה המעשיים

1. ויהי ⁷⁰ מורא שמים עליכם - מרגלא במופה (!) דר"מ: נאמר 'בכל לבבך ובכל נפשך' - לדעת את דרכי ולשקוד על דלתותי יום יום.

2. 'נצור לשונך מרע ושפתך מדבר מרמה' (תהלים לד, יד) - נצור תורתך בלבך ונגד עיניך תהיה יראתי. שמור פיך מכל חטא וטהר וקדש עצמך מכל אשמה ועון, ואני אהיה עמך בכל שעה.

3. 'יראת' ⁷¹ ה' היא אוצרו' (ישעיה לג, ו) - אין בכל המדות גדול מיראה וענוה, שנא 'ועתה ישראל מה ה' שואל מעמך כי אם ליראה' (דברים י, יב).

4. אמר ⁷² הקב"ה לישראל: חייכם, כל החכמה וכל התורה, דבר קל הוא?! כל מי שהוא מתירא אותי ומקים ד"ת, כל החכמה וכל התורה בלבו. מניין? שנא 'ראשית חכמה יראת ה', שכל טוב לכל עושיהם' (תהלים קיא, י).

5. 'עת' ⁷³ ללדת ועת למות' (קהלת ג, ב) - אמר רבי ברכיה: הרי כל חכמתו של שלמה, שאמר 'עת ללדת ועת למות', מהו? אלא אשריו לאדם ששעת מיתתו כשעת לידתו; מה שעת לידתו נקי, אף שעת מיתתו נקי.

6. 'אך' ⁷⁴ טוב לישראל אלקים' (תהלים עג, א) - יכול לכל? ת"ל 'לברי לבב' (שם), {אלא} <אלו> שלבן ברור עליהם שאין בידם עון, ודכוותיה 'אשרי אדם עוז לו בכ' (תהלים פד, ו) (ע"ב) - יכול לכל? ת"ל 'מסלות בלבבם' (שם), אלו דשבילי אוריתא כבישין ⁷⁵ בלבבון.

69 בשול משמאל נוסף: ברכות פ"ט, דק"ה ע"ב; אהבה דס"א ע"ב. המקור: ברכות סא ע"ב. בין השיטין נוסף: מאר (נראה שנשמטה מ"ם ויש לקרוא מאמר) קידוש השם, הרמב"ם בפ"ה, ו, יסודי התורה. בשול מימין נוסף בעיפרון: שורה (?) יוד.

70 בשול משמאל נוסף: ברכות ד[יז] ע"א; בין השיטין נוסף: ר"ע אומר: 'בכל נפשך' - אפי' נוטל את נפשך. זו אכן דרשת ר' עקיבא מיד לאחר דרשת ר' אליעזר בברכות סא ע"ב, וכן הדרשה הבאה.

71 בשול משמאל נוסף: דברים רבה רבה (!) ג, סא, אך המקור הוא במ"ר, קרח, יח, כא.

72 בשול משמאל נוסף: דברים רבה דמ"ג ... המקור: דברים רבה, פרשת וזאת הברכה, יא, ו.

73 בשול משמאל נוסף: קהלת רבה פ"ג, ב.

74 בשול משמאל נוסף: איכה פ"ה, ג, ובאמת המקום המדויק הוא איכ"ר ג, ט. הדרשה שנויה גם בויק"ר, יז, א.

75 במקור: תדירין.

7. 'ואהבת'⁷⁶ את ה' אלקיך' וכו' 'בכל נפשך' (דברים ו, ה) - בכל נפש ונפש שברא בך. א"ר מאיר: על כל נשימה ונשימה שאדם מעלה, חייב לקלס יוצרו.

8. 'ולא'⁷⁷ נתן <ה'> לכם לב לדעת' (שם כט, ג) - א"ר יצחק: בשעה שעמדו ישראל ואמרו 'כל אשר דיבר ה' וכו' (שמות כד, ז), אמר הקב"ה: 'מי יתן והיה לבבם זה להם' (דברים ה, כו). שמעו ישראל ושתקו, והיית להם לומר: רבש"ע, אתה תן! לפיכך אמר משה: 'ולא נתן ה' וגו'.

9. אמרו רבותינו: באיזה זכות זכה יהודה למלכות? א"ר טרפון: כשעמדו שבטים על הים, זה אומר אני יורד תחילה וזה אומר אני יורד תחילה, מתוך שהיו נוטלים עצה אלו באלו, קפץ נחשון בן עמינדב ושבטו אחריו לתוך גלי הים. לפיכך זכה למלכות, שנא' 'בצאת ישראל ממצריים (!), בית יעקב מעם לוועז. היתה יהודה לקדשו' (תהלים קיד, א-ב) - לכך 'ישראל ממשלותיו' (שם). א"ל הקב"ה: מי שקידש שמי על הים יבא וימשול על ישראל. והודו לו הזקנים לרבי טרפון.⁷⁸

10. רבי⁷⁹ יהודה {בשם} ברבי סימון בשם רבי לוי ברבי טרפון: בזמן שישראל עושין רצונו של הקב"ה מוסיפין כחן בגבורה של מעלה, שנא' 'ועתה יגדל כח ה' (במדבר יד, יז), ובזמן שאין עושין רצונו של מקום, כביכול מתישין כח גדול של מעלן, והולכין גם הם 'בלא כח לפני רודף' (איכה א, ו).

11. כתיב⁸⁰ 'כי לי תכרע כל ברך' וגו' (ישעיה מה, כג). כי⁸¹ לי תכרע כל ברך - זה יום המיתה, שנא' 'לפניו יכרעו כל יורדי עפר' (תהלים כב, ל); 'תשבע כל לשון' (ישעיה מה, כג) - זה יום הלידה, שנא' 'נקי כפיים ובר לבב' וגומר, 'ולא נשבע למרמה' (תהלים כד, ד). ומה היא השבועה שמשביעים אותו? תהי צדיק. ואפי' כל העולם כלו אומרים לו 'צדיק אתה', הייה בעיניך כרשע, והוי יודע שהקב"ה טהור ומשרתיו טהורים, ונשמה שנתן בך טהורה היא; אם אתה משמרה בטהרה - מוטב, ואם לאו - אני נוטלה ממך.⁸²

- 76 בשול משמאל נוסף: דברי רבה, פ' ואתחנן; דכלה ג. המקור: דב"ר ואתחנן, לו.
- 77 בשול משמאל נוסף: תבא דמ"ג א, סא. המקור: דב"ר, כי תבא, ז, י; דב"ר (ליברמן), י. הדרשה מוקפת בקו מימנה, משמאלה ומתחתיה.
- 78 מכילתא דר"י, בשלח, מסכתא דויהי, ה.
- 79 בשול משמאל נוסף: איכה רבתי, דמ"ז. המקור: איכ"ר א, ו.
- 80 מעל השורה נוסף: הועתק, ובכתיבה אחרת ובעיפרון נוסף: נדרים ד"ל, ב, ובאמת המקור במסכת נידה. ציון הדף והעמוד נכון.
- 81 משול מימין נוסף במאונך בעט כחול: 'כל זה שייך למשנה שוב יום א' לפני מיתתך', ואלה דברי ר' אליעזר (אבות ב, י).
- 82 בדפוס וילנא הלשון: שורפה לפניך, וכן בדפוסים קודמים ובכ"י. אפשר שהמעתיק כתב מן הזיכרון או שבחר לעדן את הלשון הקשה.

12. כתיב⁸³ 'ומצדיקי רבים (!) ככוכבים לעו"ע' (דניאל יב, ג) - מה ככבים (!) אין ביניהם איבה וקנאה ותחרות, אף צדיקים כן; מה כוכבים רמים ומוטלים⁸⁴ על כל פני עולם, אף צדיקים כן; ומה כוכבים רואים אורן מסוף העולם ועד סופו, אף צדיקים כן.

13. כי⁸⁵ שם ה' אקרא (דברים לב, ג) - נמצינו למדין שלא הזכיר משה שמו של מקום אלא לאחר כ"א דבר. ממי למד? ממה"ש, שאין מזכירים את ה' אלא לאחר ג' קדושות. יאמר: דיי שאהיה בפחות מז' כמה"ש?⁸⁶ והלא (יט ע"א) דברים ק"ו: ומה משה, חכם שבחכמים, גדול שבגדולים, לא הזכיר שמו של מקום אלא לאחר כ"א דבר, המזכיר שמו של מקום בחנם ובמקום בזיון, עאכו"ך.

14. לו⁸⁷ חכמו ישכילו זאת' (דברים לב, כט) - אלו נסתכלו ישראל בד"ת שנתנה להם, לא שלטה בהם אומה ומלכות. ומה אמרה להם? קבלו עליכם עול מלכות שמים, הכריעו זה את זה ביראת שמים, התנהגו זה את זה בג"ח.

15. 'אשרי⁸⁸ איש ירא את ה' (תהלים קיב, א) - וזש"ה 'שקר החן' וגו' (משלי לא, ל). אין מתבקש מהקב"ה לא יופי ולא עושר. ומהו מתבקש? יראת חטא, שנא' 'אשה יראת ה' היא תתהלל' (שם).

16. כמה עשה אברהם ולא התהלל! אלא לפי שהיה ירא לפניו, שנא' 'עתה ידעתי כי ירא אלהים' וגו' (בראשית כב, יב). אשרי⁸⁹ איש ירא את ה' (תהלים קיב, א) - למה אשריו? שלא עשה את המצות אלא בשמחה, שנא' 'במצותיו חפץ מאד' (שם) - זה אברהם. א"ל הקב"ה: {לל' לך} 'לך לך' (בראשית יב, א) - מיד 'ויקח אברהם את שרה (!) אשתו'⁹⁰ (שם שם, ה); 'המול ימול' (שם יז, יג) - 'בעצם היום הזה נמול אברהם' (שם שם, כו); 'קח נא את בנך' וגו' (שם כב, ב) - מיד 'וישכם אברהם בבוקר' (שם שם, ג). וכשנולד יצחק, בן ח' ימים הגישו למילה, שנא' 'וימל אברהם את יצחק בנו' וגו' (שם

83 בשול משמאל נוסף: ספרי פ' קמו דלו, ב. המקור: ספרי דברים, עקב, פיסקא מז.

84 במקור: ומנוטלים.

85 בשול משמאל נוסף: ספרי פ' קסט, יג, כא ג. המקור: ספרי דברים, האזינו, פיסקא שו.

86 השמיט כאן קטע, שמא מחמת הדומות: 'על אחת כמה וכמה. רבי שמעון בן יוחי אומר: מנין שלא יאמר אדם "לה' עולה", "לה' מנחה", "לה' שלמים", אלא "עולה לה'", "מנחה לה'", "שלמים לה'"?

תלמוד לומר: "קרבן לה'" (ויקרא א, ב). והלא דברים קל וחומר: ומה אלו שהם מוקדשים לשמים, אמר הקדוש ברוך הוא: לא יוחל שמי עליהם עד שיקדשו, המזכיר שמו של הקדוש ברוך הוא חנם'.

87 בשול משמאל נוסף: ספרי דנ"ח ע"ב, סא ס' זל. המקור: ספרי דברים, האזינו, פיסקא שכג.

88 בשול משמאל נוסף: שוח"ט מ"ז ע"ב.

89 בשול משמאל נוסף: שוח"ט מ"ז קי"ב. מע' המקיים המצות בשמחה תדא חצ פכט דמא א סא. בתד"א (פכ"ט) פכ"ז אכן נאמר 'יעשה אדם תורתו בשמחה ותחשב לו לצדקה. יפריש אדם תרומתו בשמחה ותחשב לו לצדקה. יתן אדם מעשרותיו בשמחה ותחשב לו לצדקה' (עמ' 144 למעלה במהדורת איש שלום). הדרשה באה בסמוך לקודמתה בשוח"ט.

90 במקור: אברם ושרי.

כא, ד), ועשה משתה ושמחה. מכאן אמרו חכמים שחייב אדם לעשות משתה ושמחה ביום שזוכה למול את בנו, שנא' 'ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק' (שם, ח).

ג. בין כבוד שמיים לכבוד עצמו

1. אמרו⁹¹ חכמים: כל ה>מ<רבה⁹² כבוד שמים וממעט כבוד עצמו, כבוד שמים מתרבה וגם כבוד עצמו מתרבה; וכל הממעט כבוד שמים ומרבה כבוד עצמו, כבוד שמים {מתרבה} >במקומו עומד< וכבוד עצמו מתמעט.

2. מעשה⁹³ באדם א' שהיה הוא ובנו עומד בבהכ"נ וכל העם <היו> עונים אמן והללויה אחר העובר לפני התיבה, ובנו עונה דברים של תפלות, ולא א"ל אביו שום דבר. וא"ל הבריות שיעשה בבנו, והשיב וא"ל: מה אעשה לו? תינוק הוא, ישחק. שוב למחר עשה כן. כל אותן ימי החג ענה בנו דברים של תפלות ולא אמר לו אביו שום דבר. לא יצתה אותה שנה, לא שניה ולא שלישית, עד שמתה אשתו ובניו ובן בנו, ויצאו לו ט"ו נפשות מתוך ביתו, ולא נשתייר לו כי אם ב' בנים, אחד חגר וסומא וא' שוטה ורשע. שוב מעשה באדם א' שהיה מתחרט בעצמו שלא קרא ולא שנה. פעם א' הייתי עומד (ע"ב) אני והוא בבהכ"נ. כיון שהגיע שליח ציבור לקדושת השם הגביה אותו בן אדם את קולו וענה אחריו בקול רם קדושת השם ואמר 'קדוש קדוש קדוש' וכו' (ישעיה ו, ג). א"ל: פני (!) מה ראית שהגבהת את קולך עד מאד? ואמר לי: לא די שלא קריתי ולא שנית, אלא עכשיו שניתן לי רשות אנביה את קולי ותנוח נפשי עלי. אמרו: לא יצתה אותה שנה ולא ב' ולא ג' עד שעלה אותו איש מבבל לא"י. עמדו ועשאוהו ממונה מבית קיסר, ומינוהו על כל {הביריונות} <הביריונות> שבא"י, ונתנו לו מקום ובנו לו בית, וישב בו כל ימי חייו, והניח לבניו ולבני בניו ממון הרבה עד סוף כל הדורות. *

משנה⁹⁴

יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים קבלו מהם. יוסי בן יועזר אומר: יהי ביתך בית ועד לחכמים, והוי מתאבק בעפר רגליהם, והוי שותה בצמא את דבריהם.⁹⁵

91 בשול משמאל נוסף: זה שייך בענין 'ומחצה'.

92 בין השיטין נוסף: תד"א ח"א פי"ג, דל"ג, א, אולם רק הלקח מן הסיפור נמצא בשלהי הפרק בתד"א.

93 מקור הסיפור וזה שאחריו בבראשית רבתי, עמ' 173, בשינויים קלים.

94 אבות א, ד.

95 עיינו שרביט, עמ' 66-67 וחילופי הנוסח שהביא שם.

גמרא

א. מעלת ההידבקות בתלמידי חכמים וכיבודם

1. 'ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו' (דברים יא, כב) - וכי⁹⁶ היאך איפשר לו לאדם לעלות למרום ולדובק (!) בו, והלא כבר נאמר 'כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא' (שם ד, כד)?! אלא הדבק בחכמים ובתלמידיהם, ומעלה אני עליך כאלו עלית למרום ונטלת התורה. ולא שעלית ונטלת בשלום, אלא אפי' כאלו עשית מלחמה ונטלתה, וכן הוא אומר 'עלית למרום שבית שבי' וכו' (תהלים סח, יט). *
2. 'עובר'⁹⁷ עלינו תמיד' (מל"ב ד, ט) - א"ר יוסי בר חנינא משום ר"א בן יעקב: כל המארח ת"ח בתוך ביתו ומזכהו מנכסיו מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב תמידין. *
3. תנינא:⁹⁸ תכף לת"ח ברכה⁹⁹ במעשה ידיהם, שנא' 'ניחשתי ויברכני ה' בגלגלך' (בראשית ל, כז). איבעית אימא: מהכא - 'ויברך ה' את בית המצרי בגלגל יוסף' (שם לט, ה). *
4. פתח¹⁰⁰ רב¹⁰¹ בנו של ר"י הגלילי בכבוד אכסניא ודרש: 'ויברך ה' את בית עובד אדום הגתי בעבור ארון האלקים' (שמ"ב ו, יב),¹⁰² וכתיב¹⁰³ בתריה 'כל אלה מבני עובד אדום המה, ובניהם' וגו' 'ששים ושנים לעובד אדום' (דה"א כו, ח) - והלא דברים ק"ו: ומה ארון שלא אכל ושתה אלא כיבד וריבץ <לפניו>¹⁰⁴ כך, המארח ת"ח בתוך ביתו ומאכילו ומשקהו ומהנהו מנכסיו עאכו"ך.¹⁰⁵ *
5. אמר¹⁰⁶ רבי ברכיה: הרוצה שינסך יין ע"ג המזבח, ימלא גרונו של ת"ח יין, שנא' 'אליכם אישים אקרא' (משלי ח, ד). *

- 96 בשול משמאל נוסף: ספרי פ' עקב, דל"ח ע"א. המקור: פיסקא מט. בין השיטין נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: עיין נדרים סב, א, אך שם הדרשה היא במגמה אחרת.
- 97 בשול משמאל נוסף: ברכות פ"א ד' מ' ע"ב; שם יוד, ב. הדרשה אכן נמצאת שם י, ע"ב. בין השיטין נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: ברכות יוד, ב.
- 98 המקור: ילק"ש, ויצא, רמז קל; ויקרא, רמז תלט.
- 99 בין השיטין נוסף בכתובה אחרת: ברכות דמב, אך לא מצאתי גרסה כזו.
- 100 בשול משמאל נוסף: שם פרק ששי, דסב ג, ובין השיטין נוסף: ברכות דס"ג, ב.
- 101 במקור: רבי אליעזר.
- 102 במקור: 'וַיַּגֵּד לְמֶלֶךְ דָּוִד לֵאמֹר: ה' אֶת בֵּית עֲבָד אָדָם וְאֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ בְּעִבּוֹר אֲרוֹן הָאֱלֹהִים'.
- 103 בשול משמאל נוסף: פרק ט ב קיג ב.
- 104 נוסף בכתובה אחרת.
- 105 בין השיטין נוסף: ועי' שיה"ש דף יוד ג'.
- 106 בשול משמאל נוסף: יומא פ"ז דף צב ע"א, ובין השיטין נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: יומא דע"א א.

6. דכתיב¹⁰⁷ 'רק' לא היה כאחאב אשר התמכר לעשות הרע בעיני ה' אשר הסתה אותו איזבל' (מל"א כא, כה), ותנינא: בכל יום איזבל היתה שוקלת שקלי זהב לע"ז, ואת אמרת אחאב שקול היה?! אלא אחאב וותרן בממונו >היה<; מתוך שהייה וותרן בממונו ומהנהגה ת"ח, כיפרו לו מחצה.

7. (ך ע"א) 'ומבני'¹⁰⁸ יששכר יודעי בינה לעתים' וגו' 'ראשיהם מאתים >אח' מאתים' (דה"א יב, לג) - ראשי סנהדראות היה יששכר מעמיד; 'וכל אחיהם על פיהם' (שם) - מסכימים הלכה על פיהם, והוא משיב להם הלכה כהלכה לממ"ס. וכל השבח הזה מניין היה לו ליששכר? משל זבולון, שהיה עוסק ב>פ-רקמטיא שלו ומאכיל את יששכר שהיה בן תורה. הה"ד 'זבולון לחוף ימים ישכון' (בראשית מט, יג). וכשבא משה לברך את השבטים הקדים ברכת זבולון לברכת יששכר: 'שמח זבולון בצאתך ויששכר באוהלך' (דברים לג, יח) - 'שמח זבולון בצאתך' ממה ש'ישכר' (! באוהלך'. ויש אומרים: יש שכר באהלי זבולון? אלו¹⁰⁹ נאמר 'עץ חיים היא לעמלים בה', לא היתה תקומה לשאינם עוסקים בה, אלא 'עץ חיים היא למחזיקים בה' (משלי ג, יח)!

8. 'כי בצל החכמה בצל הכסף' (קהלת ז, יב) - רב הונא ברבי ירמיה אמרה בשם רבי חייא בר אבא: עתיד הקב"ה לעשות צל וחומות לבעלי המצוות אצל בני תורה בגן עדן, דכתיב 'כי בצל החכמה בצל הכסף'¹¹⁰.

9. אמר רבי אחא בשם ר' תנחום ב"ח: למד אדם ולמד ושמר ועשה, והיתה ספק בידו למחות ולא מיחה, להחזיק בידו ת"ח ולא החזיק, הרי זה בכלל 'ארור', הה"ד 'ארור אשר לא יקים' (דברים כז, כו). רבי ירמיה אמר בשם ר"ח: לא למד אדם ולא עשה ולא שמר ולא לימד לאחרים ולא הייתה ספק בידו להחזיק והחזיק, ולא למחות ומיחה, הרי זה בכלל 'ברוך'¹¹¹.

107 נראה שנשמטו כאן לפחות מילים אחדות, שהרי הלשון 'דכתיב' קודמת לראיה מן הכתובים לטיעון או לדעה שהובעו כבר לפני כן. בשול משמאל נוסף: סנהדרין דנ"ב ע"א ומתחת לזה בעיפרון: שם קב ב. בשול מימין נכתב במאונך כלפי מטה: אמר רב נחמן: אחאב שקול היה, שנא' 'ויאמר ה': מי יפתה את אחאב ויעל ויפול ברמות גילעד? ויאמר זה ככה וזה ככה. מתקיף לה ר"י: {מדתני} מדכתיב ביה וכו'. לשון הפסוק במקור: 'ויאמר ה': מי יפתה את אחאב מלך ישראל ויעל ויפול ברמות גילעד? ויאמר זה אמר קכה וזה אמר קכה' (דה"ב יח, יט).

108 בשול משמאל נוסף: בראשית רבה, פ' עב, דס"ד. רסיסי הדברים נמצאים בכמה מקומות, כגון ב"ר פרשה צז, יד; אס"ר ד, א; תנחומא (בוכר), במדבר, יג, אולם מקבץ הדרשות כולו בא בלשון קרובה רק כאן ורובו גם בשכ"ט, ויצא, ל, יז.

109 בשול משמאל נוסף: וי"ר פ' כה, ד' צ ע"א.

110 הדרשה שם, ב. נראה שדרשה זו באה רק מחמת סמיכותה לקודמת, שהרי לא נאמר בה מאומה על החזקת ידי תלמידי חכמים.

111 הדרשה שם, א.

10. 'ואתם'¹¹² הדבקים בה' אלהיכם חיים כולכם היום' (דברים ד, ד) - וכי אפשר לדבוקי בשכינה, והכתיב 'כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא' (שם שם, כד)?! אלא כל המשיא בתו לת"ח ועושה פרקמטיא לת"ח ומהנה לת"ח מנכסיו, מעלה עליו הכתוב כאלו מדבק בשכינה. ∴

11. אמר רבי יוחנן:¹¹³ כל המטיל מלאי לכיס של ת"ח זוכה ויושב בישיבה של מעלה, שנא' 'כי בצל החכמה בצל הכסף'. *

12. ת"ר:¹¹⁴ לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת"ח, שאם מת או גולה, מובטח לו שבניו ת"ח. ולא ישא בת"ח, שאם מת או גולה בניו ע"ה; לא מצא בת"ח, ישא בת גדולי הדור; לא מצא, ישא בת ראשי כנסיות; לא מצא, ישא בת גבאי צדקה; לא מצא, ישא בת מלמדי תינוקות. ולא ישא בת ע"ה מפני שהם שקץ ונשותיהם שרץ, ועל בנותיהן הוא אומר 'ארור שוכב עם כל בהמה' (דברים כז, כא).

13. ת"ר: לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא ביתו (!) לת"ח, משל לענבי הגפן בענבי הגפן, דבר נאה ומתקבל.

14. (ע"ב) א"ר:¹¹⁵ לעולם ידבק אדם בטובים, שהרי משה שנשא בת יתרו, יצא ממנו יהונתן; אהרן שנשא בת עמינדב, יצא ממנו פינחס. אמר רבא: הנושא אשה צריך לבדוק באחיה, שנא' 'ויקח אהרן את אלישבע בת עמינדב אחות נחשון' (שמות ו, כג). ממשמע¹¹⁶ שנא' 'בת עמינדב', איני יודע שאחות נחשון היא? מה ת"ל 'אחות נחשון'? מכאן לנושא אשה צריך שיבדוק באחיה. תנא: רוב בנים דומים לאחי האם.

15. ד"א:¹¹⁷ 'אלה מסעי' (במדבר לג, א) - למה זכו ליכתב בתורה כל המסעות הללו? על שקבלו את ישראל, ועתיד הקב"ה ליתן שכרן, דכתיב 'יששום מדבר וצייה ותגל ערבה

112 בשול משמאל נוסף: כתובות פ' יג, דק"א, ב; בכתיבה אחרת ובעיפרון נוסף: ושם דק"א, ב. וכאן חוזר לתחילת הדיון ב'גמרא' על המשנה הנדונה.

113 בין השיטין נוסף: פסחים דנ"ג ע"ב וסנהדרין דס"ח והיא דבני. ההיגד בא רק בפסחים. איני יודע למה כיוון המעיר בהפנייתו לסנהדרין, שכן הדיון שם עוסק בעניין אחר לחלוטין.

114 בשול משמאל נוסף: פסחים פ"ד דף לט ע"א; ח"א דל"ד ע"ב. בין השיטין נוסף: שם דמ"ט, וההיגד בא בע"ב שם. הדרשה הבאה אף היא משם. המקור הוא בפסחים, מט ע"א. ב'חכמת אדם' בא ההיגד באופן אנונימי בכלל קמד, סעיף ו.

115 בשול משמאל נוסף: בתרא כא, אך מראה המקום הנכון הוא בבא בתרא קט ע"ב, ושם: רבי אלעזר. בכתיבה אחרת ובעיפרון נוסף: דק". מעל לקצה הימני של השורה נוסף בעיפרון: בתרא דכא עא.

116 שם, קי ע"א.

117 בשול משמאל נוסף: במדבר ר' פ' כג, דלא עד.

- ותפרח כחבצלת. פרח תפרח ותגל ערבה¹¹⁸ וגו' (ישעיה לז, א-ב) - ומה מדבר, על שקבל ישראל כך, המקבל תלמידי חכמים לתוך ביתו עאכו"ך.
16. וכל¹¹⁹ הנזק לחכמים {ותלמידיהון} <ותלמידיהם> מעלה עליו הכתוב כאלו עשה רצונו של אביו שבשמיים. *
17. רבי¹²⁰ יוחנן בן נורי אומר: סיפוק של ת"ח ועשיית ב"ד וקיומיהם מביאין טובה לעולם. *:
18. אמר¹²¹ רבי אלעזר: כל שאינו מהנה תלמידי חכמים מנכסיו אינו רואה סימן ברכה לעולם, שנא' ו'אין¹²² שריד לאכלו, על כן לא יחיל טובו' (איוב כ, כא) - אין 'שריד' אלא ת"ח, שנא' 'ובשרידים אשר ה' קורא עליהם' (יואל ג, ה).¹²³ *
19. אמר¹²⁴ רבי חנינא: כל מי שעניו צרות בתלמידי חכמים בעוה"ז, מתמלאות עיניו עשן לעוה"ב. *:
20. תניא:¹²⁵ 'ואיש בא מבעל שלישה ויבא לאיש האלקים לחם ביכורים' (מל"ב ד, מב) - וכי אלישע כהן הוא ואוכל ביכורים הוא? אלא לומר לך: כל המביא דורון לת"ח מעלה עליו כאלו הקריב ביכורים.
21. תד"א:¹²⁶ מי שיש לו ת"ח בשכונתו, ויודע בו שהוא קורא לש"ש ושונה לש"ש, והוא זן אותו ומפרנסו ומכלכלו, נמצא הוא מקים את הת"ח ואת אשתו ואת בניו ואת כל הקורין

118 פס' ב פותח במילים: 'פָּרַחַת תִּפְרַח וְתִגַּל, אֶף גִּילַת וְרַגְלָן', ונראה אפוא שכתב שוב 'ערבה' משגרת הלשון ושכיחות פס' א.

119 בשול משמאל נוסף: תנדר"א ד' יא ב; בין השיטין נוסף: תד"א ח"א פ"ג.

120 בשול משמאל נוסף: אדר"ן פ' כז. שם בנו"א הלשון: 'סידור של שולחן גדול ועשיית בית דין וקיומיהם מביאין טובה לעולם', ועיינו הערת שכטר על אתר.

121 בשול משמאל נוסף: סנהדרין פ"א, ק ע"א, ובין השיטין (שתי שורות מעל!) נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: סנהדרין צב, ב. ההיגד בא בעמ' א.

122 במקור: אין.

123 דרשת ר' אלעזר מוקפת בעיפרון, ובשול מימין נוסף במאוונך כלפי מטה בא: (צב) וכה"א ה' וגו' (ישעיה ד): מאי 'כי על כבוד חופה'? מלמד שכל א' [וא'] עושה לו הקב"ה חופה לפי כבודו ועשן בחופה. למה? א"ר ... מאחר שזה קצה הדף האותיות מהוהות. לשון הפסוק במלואו: 'וּבְכָרָא ה' על קל מְכוֹן הַר צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהָ עֵצֵי יוֹמָם, וְעֵשֶׂן וְנִגְהָ אֵשׁ לְהִכָּה לְיָלֵהָ, כִּי עַל קַל כְּבוֹד חָפָה' (ישעיה ד, ה). בשול משמאל נוסף: בתרא פ"ב, דע"ו ב, ומתחת לזה בכתובה ובעט אחרים: עה. מראה המקום המדויק הוא בבא בתרא, עה ע"א.

124 דרשה זו במסכת בבא בתרא עוקבת את הדרשה שבאה בהערה הקודמת.

125 בשול משמאל נוסף: כתובות פ"ג, ובין השיטין נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: שם כתובות דק"ה, ע"ב.

126 בשול משמאל נוסף: דרי"ד ב ותד"א פ"ב. המקור: תד"א, יא. בין השיטין נוסף בכתובה ובעיפרון אחרים: "ומבשרך לא תתעלם" - בתד"א ח"א פרק יו"ד דכ"ו, ועי' פכ"ה דמ"א א'. בפרשה כה הנוסח הוא: 'מי שיש לו תלמיד חכם בשכונתו, ויודע בו שקורא לשם שמים ושונה לשם שמים, וזנו מכלכלו

והשונים עמו. עליו הוא אומר 'פרדה בשלום נפשי' וגו' (תהלים נה, יט). ושנו חכמים: כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא. ואין לך סם חיים למ"ה אלא תורת הצדקה בלבד, שנא' 'כִּי יִגְוֹרְתִי מִפְּנֵי הָאֵף וְהַחֲמָה' (דברים ט, יט), וכתוב¹²⁷ 'מתן בסתר יכפה אף' (משלי כא, יד). ∴

22. רבי¹²⁸ חמא בר חנינא ורבי הושעיה הוו מטיילין באלין כנישתא דלוד. א"ל ר"ח לר"א {א} >ה: < כמה מעות שיקעו אבותי כאן! א"ל: כמה נפשות שיקעו אבותיך כאן. מי לא הוו בני נשא דלעין באורייתא.¹²⁹

23. (כא ע"א) תניא: ר"מ אומר: כל המשיא בתו לע"ה כאלו כופתה ונותנה לפני הארי. מה ארי זה דורס ואוכל ואין לו בושת, כך ע"ה מכה ובוועל ואין לו בשת. * * ∴

24. אמר¹³¹ רבא: דדחיל רבנן הוא גופיה הוי צורבא מרבנן, דרחים רבנן הוו ליה בנין רבנן,¹³² דמוקיר רבנן הוו ליה חתנותא רבנן. * רבי¹³³ ורבי חייא הוו שקלי ואזלי באורחא. כי מטו להאי מתא, אמרי: אי איכא צורבא מרבנן הכא, ניזיל וניקביל אפיה. א"ל: איכא צורבא מרבנן הכא, ומאור עינים¹³⁴ הוא. א"ל רבי חייא לרבי: תיב את הכא ולא תזלזל בנשיאותך; איזיל אנא ואקביל אפיה. תקפיה ואזיל בהדיה. כי הוו מפטריה מקמיה, א"ל: אתם הקבלתם פנים הנראים ואינם רואים, תזכו ותקבילו פני שכניה הרואה ואינו נראית. א"ל רבי לר"ח: איכו השתא מנעתני מהאי ברכתא?! ∴

25. רבי¹³⁵ יעקב איש כפר חטייא הווה רגיל דהווה מקביל אפיה דרביה כל יומא. כי קש א"ל: לא ליצתער (!) מר דלא יכיל מר. א"ל: מי זוט? מאי דכתיב בהו ברבנן 'ויחי עוד לנצח, לא יראה השחת. כי יראה חכמים ימותו' (תהלים מט, י-יא) - ומה הרואה חכמים במיתתן כך, בחייהם עאכו"ך. ∴

ומפרנסו, נמצא מקיים אותו תלמיד ואת אשתו ואת בניו ואת כל אשר לו ואת כל הקרובין עמו במשפחה, לכך נאמר "ומבשרך לא תתעלם" (ישעיה נח, ז).

127 בין השיטין נוסף בכתיבה ובעט אחרים: וצריך להעתיק מ"ש בתד"א דמ"ה א.

128 בשול משמאל נוסף בכתיבה ובעט אחרים: ירוש' פ"א פאה דס"ט. המקור: ירושלמי, שקלים פ"ה ה"ד.

129 הלשון בירושלמי: לא הוה אית בני נש דילעון באורייתא.

130 בשול מימין נוסף: ח"א, דל"ה א. מעל לשורה נוסף: שול"ע ג דק"ו, ע"א. המקור: בבלי, פסחים מט ע"ב.

131 בשול משמאל נוסף: שבת פ"ב דף כג א. המקור: בבלי, שבת כג ע"ב ושם הסדר הוא דרחים... דמוקיר... דדחיל...

132 בשול מימין נכתב אנכית: נזיר לאו כה, רבי משה ממין מליה כצורבא דרבנן (מלא כצורב מן החכמים).

133 בשול משמאל נוסף: חגיגא (!) פ"א דקטו א וב, ובכתיבה אחרת ובעיפון נוסף: ושם ד"ה, א. המקור: בבלי, חגיגה ה ע"ב.

134 זו לשון סגי נהור ומשמעה שהוא עיוור.

135 דרשה זו באה בהמשך רצוף לקודמתה והחוליה המקשרת ביניהן היא: 'אמרו ליה: ממאן שמיעא לך? מפרקיה דרבי יעקב שמיע לי, דרבי...!'

26. 'ותלך'¹³⁶ לדרוש את ה" (בראשית כה,) - וכי בתי כנסיות ובתי מדרשות היו באותן הימים, והלא לא הלכה אלא למדרשו של שם ועבר? אלא ללמדך שכל מי שהוא מקבל פני זקן, כמקבל פני שכינה.

27. תד"א:¹³⁷ כתיב 'ויבא יתרו חותן משה ובניו ואשתו אל משה' וגו' (שמות יח, ה) - הקב"ה בוחן לבות וכליות. אמר ליתרו: יתרו, אתה באתה להקביל פניו של אותו צדיק, תזכה שלא יהיו בתי מדרשות בטלים מזרעך לעולם, שנא' 'וירא את הקיני וישא משלו ויאמר: איתן מושבך ושים בסלע קנך' (במדבר כד, כא). מכאן אמרו: יתן אדם בתו לת"ח אפי' נותן כל ממנו עליה, שכן מצינו אצל יתרו שלא זכה אלא על ידי משה.

28. רבי¹³⁸ הייה משיא לר"ש רביה (!)¹³⁹, והיו מטפחין אחורי ידיהם ביום שבת. עבר ר"מ ושמע קליהון. אמר: רבותינו, הותרה שבת?! שמע רבי קליה >אמר: מי הוא זה שבא לך? <ר>דותנו בתוך ביתנו? שמע ר"מ קליה וערק, <ופר<¹⁴⁰ רוחו פיקוליה מעל קדליה>. השקיף רבי מן החלון וראה צוארו של ר"מ מאחוריו. אמר: לא זכיתי אני לתורה אלא לפי שראיתי לר"מ מאחוריו.

29. ר' יוחנן ור"ש בן לקיש תרויהון אמרין: אנן לא זכינן לאורייתא אלא בגין דחמינא אצבעתיה דרבי מן גולגיקין ידיה.

30. (ע"ב) אמר¹⁴¹ רב: האי מאי דחדידנא מחבראי, דחזיתיה לר"מ מאחוריו, ואלמלא חזיתיה מקמיה הואי מחדדנא טפי, דכתיב 'והיו עיניך רואות את מוריד' (ישעיה ל, כ). *

31. איצטרכת¹⁴² חבריא למשאל מי גדול - בחכמה או בשנים? אמרי: ניסק נשאל לבית רבי. כד סלקי למשאל יצאת שפחה מבית רבי. א"ל: הכנסו לשנים. אמרין: אי לאו דשמיצא לה מבית רבי לא הוה אמרה {לה}. * :

136 בשול משמאל נוסף: ב"ר פ' סג, דנ"ה ע"ב.

137 בשול משמאל נוסף: ח"א ב ה דא"ר, ובכתיבה אחרת ובעיפרון נוסף: ד"ד ע"ב. המקור: תד"א, פרשה ו.

138 בשול משמאל נוסף: ירוש' ביצה פ"ה, דקסח. המקור: ירושלמי, ביצה פ"ה ה"ב, סג ע"א. לשון המקור שונה הרבה מן המובא כאן:

רבי הוה מסב לרבי שמעון בריה, והוון מטפחין לאחורי ידיהון בשובתא. עבר ר' מאיר ושמע קלהון. אמר: רבותינו, הותרה השבת?! שמע רבי קליה. אמר: מי הוא זה שבא לרדותינו בתוך ביתינו? ואית דאמרי: הכין אמר: מי הוא זה שבא לצנעינו בתוך ביתינו? שמע ר"מ קליה וערק. נפקין פריי בתריה מפרי אפרח רוחא פיקייליה מעל קדליה דר"מ. אודיק ר' מן כוותא וחמא קדליה דר"מ מן אחוריו. אמר: לא זכית אנא לאורייתא אלא בגין דחמית קדליה דרבי מאיר מן אחוריו.

139 צ"ל: בריה.

140 בשול משמאל נוסף: (פי' הפריח הרוח סודר מעל צוארו); וזו לשון קרבן העדה על אתר.

141 בשול משמאל נוסף: עירובין פ"א ד"ג ע"א. מעל לשורה נוסף בעיפרון: ד"ג, ב, ואכן שם בא ההיגד.

142 בשול משמאל נוסף: ירוש' פ"ב מגילה ב, כב ב. הסיום שם שונה: איצרכת לחברייא. אמרון: ניסוק נישאול לבית ר'. סלקון מישאול ואמרון. יצאת שפחה משל בית רבי. אמרת להם: היכנסו לשנים.

32. (אמר רבי חנינא: זכיתי מרבה ימים כי) כד¹⁴³ דמך רבי בעא בריה למנות רבי חנינא בראש. לא קביל עליה. אמר: אין אני מקבל עד דתמני לרבי אפס דרומא קמאי. היה שם זקן אחד. אמר: אם חנינא א', אני ב'; אם רבי אפס דרומא א', אני ב'. קיבל עליו רבי חנינא לימנות ג'. אמר רבי חנינא: זכיתי להאריך ימים ואיני יודע אם מפני הדבר הזה, אם בשביל שהייתי עולה מטבריא לציפורי והייתי מעקר הדרך כדי <ליכנס> לשאול בשלומי של ר"ש בן חלפתא. ∴

33. 'בנות'¹⁴⁴ ישראל, אל שאול בכינה' (שמ"ב א, כד) - אמרו חכמים: אלו בניות שבישראל, סנהדריות של ישראל. הוה חזי חברים מאכילין ומשקין. ומה ת"ל 'המעדי'¹⁴⁵ עדי זהב על לבושכן' (שם)? שהיה שומע טעם מפי חכם ומקלסו. ∴

34. דרש¹⁴⁶ רבי עקיבא: 'את ה' אלהיך תירא' (דברים ו, יג) - לרבות ת"ח. *

ב. מתן כבוד לזקן=החכם וההתנהגות הראויה מצדו

1. ת"ר: 'מפני'¹⁴⁷ שיבה תקום' (ויקרא יט, לב) - יכול אפי' זקאי¹⁴⁸ אשמאי? ת"ל 'זקן', ואין 'זקן' אלא חכם, שנא' 'אספה לי שבעים איש מזקני ישראל' (במדבר יא, טז).

2. ר"י הגלילי אומר: אין 'זקן' אלא שקנה חכמה, שנא' 'ה' קנני ראשית דרכי' (משלי ח, כב). יכול יעמוד מפניו ממקום רחוק? ת"ל: 'תקום והדרת' - לא אמרתי אלא קימה שיש בה הידור; יכול יהדרנו בממוץ? ת"ל: 'והדרת' - מה קימה שאין בה חסרון כיס, אף הידור אין בה (!) חסרון כיס; יכול יעמוד מפניו מבית הכסא ומבית המרחץ? ת"ל: 'תקום והדרת' - לא אמרתי קימה אלא במקום שיש בה (!) הדור; יכול יעצים עיניו כאלו לא ראהו? ת"ל: 'ויראת' - דבר המסור ללב נאמר בו 'ויראת' וגו'.

3. רשב"א אומר: מנין לזקן שלא יטריח? ת"ל: 'זקן ויראת'. איסי בן יהודה אומר: 'מפני שיבה תקום' - אפי' כל שיבה במשמע. ר"י הגלילי היינו ת"ק! איכא בנייהו (!) יניק וחכים.

אמרון: ייעול פלן קמי, ייעול פלן קמי. שרון עלין קטעין קטעין. אמרה להם: למה אתם נכנסין סירוגין סירוגין?

143 בשול משמאל נוסף: ירוש' פ"ד תענית, ב, קפג ע"ב.

144 בשול משמאל נוסף: ירושלמי נדרים פ"א ב, דס"ב ב. המקור: ירושלמי, נדרים פ"ט ה"ט.

145 במקור: הַמְעָלָה.

146 בשול משמאל נוסף: קידושין פ' ב' דע"ד ב. בכתיבה ובעט אחרים נוסף: שם ע"א. בין השיטין נוסף: דנ"ז ע"א בש"ס.

147 בין השיטין נוסף בכתיבה ובעיפרון אחרים: קידושין לב ב ולג.

148 במקור: זקן, ונראה שהשתבש מחמת הדומות בהשראת התיבה הבאה.

ת"ק סבר: יניק וחכים - לא; ר"י הגלילי סבר: יניק וחכים נמי במשמע. ואיזהו¹⁴⁹ הידור? לא ישב במקומו, ולא מדבר במקומו, ולא סותר את דבריו. ∴

4. וחיב¹⁵⁰ להקדימו לכל אדם בכניסה וביציאה, ולנהוג בו מורא וכבוד, שנא' 'את ה' אלוֹקֵיךָ תִירָא' (דברים י, כ) - לרבות בעלי תורה וכו'.

5. (כב ע"א) אבי¹⁵¹ (!) יהיב ידא לסבי. רבא משדר שלוחי. רבי¹⁵² יוחנן הוה קאים מקמיה סבי ארמאי. אמר: כמה הרפתקי דעדו עלייהו דהני.

6. 'ויבא¹⁵³ אהרן וכל זקני ישראל' וגו' לפני האלקים' (שמות יח, יב) - מה ת"ל 'לפני האלקים'? אלא מלמד: כל המקבל פני חכמים¹⁵⁴ כאלו מקבל פני שכינה. ∴

7. 'לך¹⁵⁵ ואספת את זקני ישראל' (שמות ג, טז) - לעולם זקנים מעמידין את ישראל, וכה"א 'וכל ישראל זוקניו ושוטריו ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון' (יהושע ח, לג) - אימתי ישראל עומדים? כשיש להם זקנים. וכל הנוטל עצה מזקנים אינו נכשל. תדע לך, כששלח בן הדד אל מלך ישראל - שנא' 'כה אמר בן הדד: כספך וזהבך לי הוא, ובניך הטובים לי הם (מל"א כ, ג) - שלח לו מלך ישראל: 'כדברִיך אדוני' וגו' (שם שם, ד). שלח לו פעם שנייה: 'כי אם כעת מחר אשלח את עבדי וחיפשו את בתיך (!)¹⁵⁶ ואת בתי עבדיך, והיה כל מחמד עיניך ישימו בידם ולקחו' (שם שם, ו). וכי כל מה שתבע בראשונה אינו חמדה? אלא מה הוא 'כל מחמד עיניך'? דבר שהיא חמדה מתוך חמדה, <זו היא התורה>¹⁵⁷, שנאמר 'הנחמדים מזהב ומפז רב' (תהלים ט, יא). מיד 'ויקרא מלך ישראל לכל זקני ישראל [...] ויאמרו אליו כל הזקנים וכל העם: אל תשמע ואל¹⁵⁸ תאבה' (שם שם, ז-ח). מיד 'ויצא מלך ישראל ויך את הסוס ואת הרכב' וגו' (שם שם, כא). ∴

8. תני¹⁵⁹ ר"ש בן יוחאי: בכמה מקומות <מצינו> שחלק המקום כבוד לזקנים. בסנה - דכתיב 'לך ואספת את זקני ישראל' (שמות ג, טז); בסיני - דכתיב 'ואל משה אמר: עלה -

149 מכאן עד סוף העמוד בכתיבה אחרת, כמו זו שבדף יז. בשול משמאל נוסף: תורת כהנים פ' קדושים פרק ששי. המקור: ספרא, קדושים, ג, ז.

150 המקור: במ"ר, בהעלותך, טו, יז.

151 בבלי, קידושין לג ע"א.

152 בשול משמאל נוסף: שם.

153 בשול משמאל נוסף: מכילתא יתרו פ"א.

154 במקור: חברו!

155 בשול משמאל נוסף: ש"ר פ"ג, דצ"ג ע"ד.

156 במקור: ביתך.

157 נוסף בכתיבה אחרת.

158 במקור: ולא.

159 בשול משמאל נוסף: ש"ר פ' ד, דצ"ה ע"ב. בכתיבה אחרת נוסף: צ"ע בספרי די"ג ע"ג. המקור: ש"ר ה, יב.

אל ה" וגו' ושבעים מזקני ישראל' (שם כד, א); ולעתיד לבא - כמו כן, שנא' 'כי מלאך ה' צבאות בהר ציון ובירושלים, וכנגד¹⁶⁰ זקניו כבוד' (ישעיה כד, כג).

9. אמר רבי עקיבא: למה נמשלו ישראל כעוף? מה עוף אינו פורח אלא בכנפיים, אף ישראל אינם יכולים לעמוד אלא בזקנים.¹⁶¹ *

10. אמר¹⁶² רבי אבא הכהן בר פפא: כשהייתי רואה סיעה של בני אדם, הייתי הולך בדרך אחרת כדי שלא להטריח עליהם, שלא יהיו רואים ועומדים מלפני. וכשאמרתי דברים לרבי יוסף ברבי זבידא א"ל: צריך אתה לעבור לפניהם, ויהיו רואים אותך ועומדים מלפניך, ואתה מביאם לידי יראת שמים, שנא' 'מפני שיבה תקום ויראת מאלדיך'.

11. א"ר¹⁶³ יוסי בן דוסא: אליעזר, ע"י¹⁶⁴ ששימש אותו צדיק, יצא מכלל 'ארור' ובא לכלל 'ברוך', הה"ד 'ויאמר: ארור כנען' (בראשית ט, כה), וכתוב 'ויאמר: בא, ברוך ה' (שם כד, לא). רבי יעקב בשם רבי נתן¹⁶⁵ דבית (ע"ב) גוברין¹⁶⁶ עביד לה ק"ו: ומה אליעזר יצא מכלל 'ארור' לכלל 'ברוך' ע"י ששימש אותו צדיק, אחינו יש' שנוהגים כבוד עם גדוליהם עאכ"ו.

12. אל¹⁶⁷ תתהדר לפני מלך, ובמקום גדולים אל תעמוד' (משלי כה, ו) - אצ"ל שלא תשב ושלל תדבר. ∴

13. אמר¹⁶⁸ להם ריב"ל לבניו: הזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, דאמרינן:¹⁶⁹ לוחות ושברי לוחות מונחים בארון. ∴

ג. מעלת התמיכה בתלמידי חכמים ובעמלי תורה

1. רבי¹⁷⁰ יוחנן רמי: כתיב 'ועשית לך ארון עץ' (דברים י, א) וכתוב 'ועשו ארון' (שמות כה, י) - מכאן לת"ח שבני עירו מצווים לעשות מלאכתו. ∴

160 במקור: נגד.

161 המקור: שם.

162 בשול משמאל נוסף: במדבר רבה פרשה טו.

163 בשול משמאל נוסף: ויקרא רבה פ' יז דף עב.

164 מכאן בכתיבה האחרת עד אמצע השורה הרביעית בדף כג ע"א, כמו בדף יז ובתחתית דף כא ע"ב לעיל.

165 במקור: רבי יעקב בשם ר' יהודה בשם רבי נתן.

166 המילה כתובה גם בסוף העמוד הקודם כ'שומר דף'.

167 בשול משמאל נוסף: שה"ש רבה בפסוק שיה"ש 'ישקני', דף ג ס"א.

168 בין השיטין נוסף בכתיבה אחרת: גמרא סנהדרין דצ"ו.

169 בשול מימין נוסף: פא ברכות דף לג ד. המקור: בבלי ברכות ח ע"ב.

170 בין השיטין נוסף בכתיבה אחרת ובעיפרון: עב ב, והמקור הוא ביומא שם.

2. אמר¹⁷¹ ריב"ל: כל מה שיש' גוזזין מעמלן ונותנין לעמלי תורה בעוה"ז, בשכר זה מרבין להם עושר בעוה"ז ושכר טוב לעוה"ב. ::
3. א"ר¹⁷² אבין הלוי: כתיב 'ויבא אהרן' וגו' 'זקני יש' לאכל לחם עם חותן משה לפני האלקים' (שמות יח, יב) - וכי לפני אלקים אכלו, והלא לפני משה אכלו! אלא לומר לך: כל הנהנה מסעודה שת"ח שרוי בה, כאלו נהנה מזיו שכינה. ::
4. תד"א¹⁷³ מה נשתנה זבולון ונפתלי מכל השבטים, שבאת תשועה גדולה ליש' על ידן, שנא' 'ולקחת עמך עשרת אלפים <איש> מבני נפתלי ומבני זבולון' (שופטים ד, ו)? כך אמרו חכמים: נפתלי שימש ליעקב אבינו ויצא ממנו קורת רוח, וזבולון שימש את יששכר, ועל שנעשה לו אכסניא ד' ע"י (!)¹⁷⁴ בישועת יעקב מה שפירשן.
5. 'שחורות'¹⁷⁵ כעורב' - רבי יאודה (!) אמר: אלו ת"ח, שאעפ"י שנראין שחורין וכעורין בעוה"ז, לעתיד לבא 'מראיהן כלפידים, ככרקים ירוצצו' (נחום ב, ה). ::
6. אמר¹⁷⁶ רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל הנביאים לא הת[נ]באו אלא למשיא בתו לת"ח ולעושה פרקמטיא לת"ח ולמזכה ת"ח מנכסיו, אבל ת"ח עצמן 'עין לא ראתה אלקים זולתך' (ישעיה סד, ג). ::

ד. היחס הראוי אל דברי תורה

1. והוי מתאבק בעפר רגליהם¹⁷⁷ - בזמן שת"ח¹⁷⁸ נכנס לעיר, אל תאמר: איני צריך לו, אלא לך אצלו, ואל תשב עמו לא ע"ג המטה ולא ע"ג {ע"ג} על הכסא והספסל אלא שב לפניו על הארץ, וכל דבור שיצא מפיו קבלהו עליך באימה ויראה ורתת וזיע כדרך שקבלו אבותינו התורה בסיני.

- 171 בשול מימין נוסף: שה"ש בפסוק אל גנת אגוז, דכ"ב ד. המקור: שיה"ש רבה על פסוק זה (ו, א).
- 172 בשול משמאל נוסף: פ"ט ברכות דף יד א, ובין השיטין נוסף בכתיבה אחרת ובעיפרון: סד א.
- 173 בשול משמאל נוסף: פ"ט ח"א, דף ט, ב. המקור: תד"א, פרשה י.
- 174 שלוש האותיות הללו נקראות היטב וברור שהן שיבוש, שמא מתוך פיזור הדעת, שכן המשך הדרשה הוא 'ועל שבטח ברק באלהי ישראל והאמין בנביאותה של דבורה חלקו לו בשירה עימה, שנאמר "ותשר דבורה וברק בן אבינעם" (שופטים ה, א). הצרף 'ישועת יעקב' איננו בלשון המדרשים וזמנו מאוחר מהם הרבה.
- 175 בשול משמאל נוסף: שה"ש רבה, דף כ ס"א. המקור: שיה"ש רבה ה, ה.
- 176 בשול משמאל נוסף: פ"ה ברכות דמ"ח א, ומתחת לזה בכתיבה אחרת: דמח א. המקור: לד ע"ב.
- 177 זה ההיגד השני מתוך שלושה במשנה הגדונה (א, ד).
- 178 בשול מימין נוסף: אדר"ן פרק ששי. המקור: שם נו"א, ונאמר על תחילת המשנה: 'יהי ביתך בית ועד לחכמים'. אף בלשון יש הבדל מהותי: בזמן שתלמיד חכם נכנס אצלך לומר לך שנה לי, אם יש בידך לשנות - שנה לו, ואם לאו - פטרהו מיד. ואל ישב לפניך לא על המטה ולא הכסא ולא על הספסל אלא ישב לפניך על הארץ, וכל דבר ודבר שיצא מפיו יקבלהו עליו באימה ביראה ברתת ובזיע.

2. (כג ע"א) 'והיו¹⁷⁹ הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום' (דברים ו, ו) - שלא יהיו בעיניך כאגרת ישנה שאין אדם קורא בה, אלא כחדשה שהכל רצין לקרותה. ::

3. אמר רבי¹⁸⁰ אחא ברבי חנינא: מאי דכתיב 'ורועה זונות יאבד הו' (משלי כט, ג)? כל האומר: שמועה זו נאה וזו אין נאה, מאבד הונה של תורה. ::

[משנה]

יוסי¹⁸¹ בן יוחנן איש ירושלים אומר: יהי ביתך פתוח לרוחה, ויהיו עניים בני ביתך, ואל תרבה שיחה עם האשה. באשתו אמרו, ק"ו באשת חבירו. מכאן אמרו חכמים: כל זמן שאדם מרבה שיחה <עם האשה> גורם רעה לעצמו <ובוטל מדברי תורה> וסופו יורש גיהנם.¹⁸² ::

[גמרא]

א. מעלת הכנסת אורחים

1. יהי¹⁸³ ביתך פתוח לרוחה - אמר {רבי יוחנן} רב דימי מנהרדעא: גדולה הכנסת אורחים יותר מהשכמת בה"מ, דקתני 'מפני האורחין' <והדר> 'ומפני ביטול בית המדרש'.

2. א"ר יהודה אמר רב: גדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכינה, דכתיב 'ויאמר: ה' (!),¹⁸⁴ אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור' (בראשית יח, ג).

3. א"ל¹⁸⁵ רבא לרבה בר מרי: מפני מה לא מנו את מיכה? מפני שפיתו מצויה לעוברי דרכים, שנא 'ועבר בים צרה, והכה בים גלים' (זכריה י, יא). א"ר יוחנן: זה פסלו של מיכה. תניא: רבי נתן אומר: מגרב לשילה ג' מילין, והיה עשן המערכה ועשן פסל מיכה מתערבין זה בזה. בקשו מה"ש לדוחפו. א"ל¹⁸⁶ הניחו לו, שפיתו מצויה לעוברי דרכים.

4. כתיב:¹⁸⁷ 'המזבח עץ שלש אמות גבוה' וגומ' (יחזקאל מא, כב), 'וידבר אלי: זה השלחן אשר לפני ה' (שם) - פתח במזבח וסים בשולחן! רבי יוחנן וריש לקיש, דאמרי תרוייהו: בזמן שבית המקדש קיים, מזבח מכפר על אדם; עכשיו, שאין מזבח קיים, שלחנו של אדם מכפר עליו.

179 בשול משמאל נוסף: ספרי פ' ואתחנן, דל"ג ב. המקור: פיסקא לג, ו.

180 בשול מימין נוסף: עירובין פרק ג דף נב ד. המקור: בבלי, עירובין סד ע"א.

181 אבות א, ה. מכאן שוב בכתיבת היד הראשונה.

182 עיינו שרביט, עמ' 67-68.

183 בשול משמאל נוסף: שבת פרק מפני (דקפא ע"א) קמה ע"א. בין השיטין נוסף בכתיבה אחרת ובעיפרון: קבז א.

184 במקור: אֲדָנִי, ונחלקו הפרשנים אם זו לשון חול או קודש.

185 בשול משמאל נוסף: סנהדרין פ' יא דכ"ה ב, ובין השיטין נוסף בכתיבה אחרים: קג ב.

186 במקור נוסף: הקב"ה.

187 בשול משמאל נוסף: חגיגה פו דקלו ד ובין השיטין נכתב בכתיבה אחרת ובעיפרון: כו, ב. המקור: כז ע"א.

5. 'ויהי¹⁸⁸ היום ויעבור אלישע בן (!)¹⁸⁹ שונם ושם אשה גדולה, ותחזיק¹⁹⁰ בו לאכל לחם' (מל"ב ד, ח) - א"ר יהודה בר' סימון: ע"ז זכתה להחיות את בנה.

6. רבי יהודה בשם ר' זעירא, ור' יוחנן בשם רשב"י אמרו: גדולה הפרנסה, שגורמת לתחיית המתים לבא שלא בעונתה. צרפית, ע"י שהאכילה את אליא, זכתה להחיות את בנה;¹⁹¹ שונמית, ע"י שהאכילה את אלישע, זכתה להחיות את בנה.

ב. חובות האורח

1. אמרו¹⁹² חכמים: בשעה שא"ל הקב"ה למשה 'ועתה לך ואשלחך אל פרעה' (שמות ג, י), א"ל: רבון העולם, איני יכול, מפני שקבלני יתרו ופתח לי ביתו, ואני עמו כבן, ומי שהוא פותח פתחו לחבירו, נפשו חייב לו, וחייב בכבודו יותר מאביו ואמו; לכך איני הולך אלא ברשותו. לפיכך כתיב 'וילך משה וישב אל יתרו חותנו' (שם ד, יח). (ע"ב) הוא¹⁹³ היה אומר: אורח טוב, מהו אומר? {כלום} טרחות טרח בע"ה לפני: כמה יין הביא לפני, וכמה בשר הביא לפני! כל הטורח שטרח לא טרח אלא בשבילי. אבל אורח רע, מהו אומר? כל מה שטרח והביא, לא טרח אלא בשביל אשתו. על אורח <טוב> מהו אומר? 'זכור כי תשגי'א פעלו' וכו' (איוב לו, כד), ועל אורח רע מהו אומר? 'לכן יראוהו אנשים' וגו' (שם לו, כד). א"ר¹⁹⁴ יהודה אמר רב: מניין שלא ישנה אדם באכסניא שלו מן התורה? שנא' 'אל¹⁹⁵ המקום אשר היה שם אהלו בתחילה' (בראשית יג, ג). ר' יוסי בר חנינא אמר: עאכ"ו 'וילך למסעיו' וגו' (שם). מאי בינייהו? איכא ביניהו אכסניא דאקראי.

3. ת"ר¹⁹⁶: אין האורחין רשאים ליתן מה שלפניהם לבנו ולבתו של בעה"ב אלא א"כ נטלו רשות מבעה"ב. ומעשה בא' שזימן ג' אורחין בשני בצורת ולא היה לו להניח לפניהם אלא כג' ביצים. בא בנו של בעה"ב, נטל א' מהם. חלקו ונתנו לו. וכן ב' וכן ג'. בא אביו של תינוק, מצאו שעוזק א' בפיו וב' בידיו. חבטו בקרקע ומת. כיון שראתה אמו, עלתה לגג, <נפלה> ומתה. אף הוא עלה לגג <ונפל> ומת.

188 בשול משמאל נוסף: שה"ש רבה ד יוד ג.

189 במקור: אל, ונראה ששיבש מחמת שגרה.

190 במקור: ותחזיק.

191 מכון למסופר במל"א יז.

192 בשול משמאל נוסף: ש"ר דצ"א ג. המקור: ש"ר פרשה ד, ב.

193 בשול מימין נוסף: ברכות פ"ט, דק"ה א, ומעל לשורה נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: נח א. המקור: בבלי, ברכות נח ע"א.

194 בשול משמאל נוסף: ערכין פ"ג דט"ז ב. בין השיטין נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: יו ב. המקור: טז ע"ב.

195 במקור: עד.

196 בשול מימין נוסף: חולין פ"ז ד שכו ד, ובכתובה אחרת ובעיפרון נוסף: ושם דצ"ד ע"א. המקור: בבלי, חולין צד ע"ב.

4. כתיב¹⁹⁷ 'ויסע משם אברהם ארצה הנגב' (בראשית כ, א) - א"ר אבין: לפי שחרב מקומה של סדום ופסקו העוברים והשבים, ואמר: מה אני מפסיק צדקה מביתי? הלך ונטע אוהל בגרר, הה"ד 'ויגר בגרר' (שם).

5. הנכנס¹⁹⁸ לבית, כל מה שיגזור עליו בעה"ב - יעשה.

ג. הנחיות למארח

1. אמרו חכמים: יהי ביתך פתוח לרוחה כדי שלא יחסרו מזונותיך.¹⁹⁹ והוי שמח בשולחניך בשעה שהרעבים נהנים ממנה כדי שתאריך ימים בעוה"ז ובעוה"ב.²⁰⁰

2. לעולם יהיו <כל ב"א> בעיניך כלסטים, והוי מכבדן כרבן גמליאל. ומעשה בר' יהושוע שהשכים אצלו אדם, ונתן לו אכילה ושתיה והעלהו לגג לשכב, ונטל סולם מתחתיו. מה עשה אותו האיש? עמד בחצי הלילה ונטל את הכלים וכרכן בטליתו. כיון שביקש לירד נפל מן הגג ונשברה מפרקתו. לשחרית השכים ר' יהושוע ובא ומצאו כשהוא נופל. א"ל: ריקה, כך עושין בני אדם שכמותך?! א"ל: ר', לא הייתי יודע שניטל הסולם מתחת. א"ל: ריקה, אי אתה יודע שמאמש היינו זהירין כך? מכאן א"ר יהושוע: לעולם יהיה כל אדם בעיניך כלסטים, והוי מכבדן כרבן גמליאל.²⁰¹

3. (כד ע"א) ר' אליעזר בן יעקב נכנס סגי נהור א' לעירו. ישב לו {רשב"י} <ראב"ע>²⁰³ למטה לממנו (!). אמרין: אלולי שהוא אדם גדול, לא ישב ראב"ע למטה ממנו. עשו לו פרנסה יקרה. א"ל: מהו זה שכבדתוני כ"כ? א"ל: ראב"ע ישב למטה ממך. התפלל עליו תפלה זו: אתה גמלת חסד למי שנראה ואינו רואה, זה שרואה ואינו נראה יגמול לך חסד.

ד. אזהרה לאורח

1. כתוב²⁰⁴ בס' בן סירא: הכל שקלתי בכף מאזנים ולא מצאתי קל מסובין, וקל מסובין - חתן הדר בבית חמיו, וקל מחתן - אורח מכניס אורח, וקל מאורח - משיב דבר בטרם ישמע, שנא' 'משיב דבר בטרם ישמע, אולת היא לו וכלימה' (משלי יח, יג).

197 בשול משמאל נוסף: ב"ר פ' נב, דמ"ו ב.

198 בשול מימין נוסף: ד"א זוטא, דכ"א א. המקור: מסכת דרך ארץ, פרקי בן עזאי ד, א.

199 מסכת דרך ארץ ז, כא.

200 אוצר מדרשים, אייזנשטיין, לעולם, עמ' 270; בית המדרש, חדר ג, עמ' קט.

201 כלה רבתי ח, א.

202 בשול מימין נוסף: שם מ' פאה דס"ט א. המקור: ירושלמי, שקלים פ"ה ה"ד.

203 כאן ובהמשך זו טעות וצ"ל ראב"י, וכנראה נבעה משגרה.

204 בשול מימין נוסף: בתרא פ' ... [התיבה מחוקה - נ"א] דכ"ג ג, ובין השיטין נוסף בכתיבה אחרת

ובעיפרון: שם דצ"ח א. המקור: שם, ע"ב.

ה. אירוח מתוכם

1. 'ויטע'²⁰⁵ אשל בבאר שבע' (בראשית כא, לג) - אמר ריש לקיש: מלמד שעשה פרדס ונטע בו כל מיני מגדים. וי"א: פונדק. ומאי 'ויטע'? כדכתיב 'ויטע אהלי אפדנו' (דניאל יא, מה). 'ויקרא שם בשם ה' אל עולם' (בראשית כא, לג) - אמר ריש לקיש: אל תקרי 'ויקרא' אלא²⁰⁶ 'ויקריא', מלמד שהקריא אברהם שמו של הקב"ה בפה כל עובר ושב. כיצד? לאחר שאכלו ושתו עמדו לברכו. אמר להם: וכי משלי אכלתם? משל אל עולם אכלתם! הודו וברכו למי שאמר והיה העולם.

2. א"ר²⁰⁷ יוחנן: גדולה לגימה שמרחקת את הקרובים, ומקרבת את הרחוקים, ומעלמת עינים מן הרשעים, ומשרה שכינה על נביאי הבעל, ושגגתו עולה זדון. מרחקת את הקרובים - מעמון ומואב,²⁰⁸ דכתיב²⁰⁹ 'על דבר אשר לא קידמו אתכם בלחם ובמים' (דברים כג, ה); ומקרבת את הרחוקים - מיתרו, דאמר ר"י: בשכר 'קראן לו ויאכל לחם' (שמות ב, כ) זכו בניו וישבו בלשכת הגזית, שנא 'וממשפחת²¹⁰ סופרים יושבי יעבץ תרעתים שמעתים סוכתים'²¹¹ המה זקנים הבאים מחמת אבי בית רכב (דה"א ב, נה), דכתיב התם 'ובני קני חותן משה עלו מעיר התמרים' (שופטים א, טז); ומעלמת עינים מן הרשעים - ממיתה; ומשרה שכינתו על נביאי הבעל - מחברו של עדו הנביא, דכתיב 'ויהי הם יושבים, ויהי דבר ה' אל הנביא אשר השיבו' (מל"א יג, כ); ושגגתו עולה זדון - דאמר רב יהודה אמר רב: אלמלא הללו יהונתן לדוד שתי ככרות לחם, לא נהרגה נוב עיר הכהנים, ולא נטרד דואג האדומי, ולא נהרג שאול ושלשת בניו.

ו. מעלת ליווי האורחים

1. תנאי²¹² היה רבי מאיר אומר: כופין ללויה, ששכר לויה אין לו שיעור - 'ויראו השומרים איש יוצא מן העיר ויאמרו לו: הראינו (ע"ב) הראינו'²¹³ נא את מבוא העיר ועשינו עמך חסד ואמת' (שופטים א, כד), וכתיב 'ויראם את מבוא העיר' (שם שם, כה). ומה חסד עשו עמו? שכל אותה העיר הרגו לפי חרב, ואת האיש ואת משפחתו שילחו, שנא 'וילך האיש ארץ תחתים ויבן עיר ויקרא שמה לזו' (שם שם, כו). תנא: היא לזו שצובעין בה תכלת,

205 בשול משמאל נוסף: סוטה פ"א דף ע"ד. בין השיטין נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון: יוד א.

206 מכאן בע"ב.

207 בשול מימין נוסף: ... [התיבה מחוקה - נ"א] א ד' ע"ג. בין השיטין נוסף בכתובה אחרת ובעיפרון:

סנהדרין קג ב.

208 מכאן קד ע"א.

209 מכאן עד סוף המשפט תוספת להבהרה.

210 במקור: ומשפחות.

211 במקור: שוכתים.

212 בשול משמאל נוסף בעיפרון: סוטה דמ"ו [ע"ב].

213 המילה נכפלה בכלל מעבר עמוד.

היא לזו שאין מה"מ יש רשות לעבור בתוכה, אלא זקנים שבה, בזמן שדעתן קצה עליהם, מוציאים אותם <חוץ לחומה> והם מתים. במה הראה להם? א"ר יוחנן: באצבעו הראה להם. והלא דברים ק"ו: ומה כנעני זה, שלא הלך ברגליו ולא דיבר בפיו אלא באצבעו הראה להם, גרם כאלה לו ולזרעו עד סוף כל הדורות, המדבר בפיו והמ>לך ברגליו לכ"ש.

2. א"ר יוחנן²¹⁴ משום ר"מ: כל שאינו מלוה, כאלו שופך דמים, שאלמלא <ליווהו> אנשי יריחו לל"ש, לא גירה דובים בתינוקות, שנא' 'ויעל משם <בית אל והוא עולה> בדרך, ונערים קטנים יוצאים מן העיר, ויקלסו בו ויאמרו לו: עלה קרח, עלה קרח!' (מל"ב ב, כג) - שהקרחת עלינו את המקום, וכתוב בתריה 'ויקללם בשם ה', ותצאנה ב' דובים מן היער' וכו' 'ותבקענה מהם ארבעים וב' ילדים' (שם שם, כד).

3. ואמר רבי יהושע²¹⁵ בן לוי: בשביל ד' אמות שליווהו פרעה לאברהם נשתעבדו בניו ארבע מאות שנה.

4. א"ר יהודה אמר רב: כל המלוה את חבריו אפי' ארבע אמות בעיר אינו ניזוק. רבינא אלויה לרבה בר יצחק ד' אמות בעיר. מטא לידיה היזיקא ואתציל. תנו רבנן: הרב לתלמיד - עד עיבורה של עיר, חבר לחבר - עד תחום שבת, תלמיד לרב - אין לו שיעור. וכמה? אר"ש: עד פרסה. ולא אמרן אלא רבו שאינו מובהק, אבל רבו מובהק - שלש פרסאות.

ז. מעלתם של אורחים ראויים

תניא²¹⁶: אתה מוצא בכל מקום שהצדיקים הולכים באה ברכה ברגלם. ירד יעקב אצל לבן, ירדה ברכה לרגלו, שנא' 'ניחשתי וי>ב>רכני ה' בגללך' (בראשית ל, כז); ירד יוסף אצל פוטיפר, ירדה ברכה לרגלו, שנא' 'ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף' (שם לט, ה). ברוך²¹⁷ המקום ברוך הוא, שמשלם שכר טוב ליריאי בעוה"ז ובעוה"ב, שכן הוא²¹⁸ דרך גמילות חסדים, שאדם אוכל פירותיהם בעוה"ז והקרן קימת לו לעוה"ב, שבשכר קיתון של מים שרחצו רגליהם מלאכי השרת אצל אברהם אבינו נתן הקב"ה לישראל ארבעים שנה במדבר את הבאר; ובשכר צילו של אילן שהושיב אברהם אבינו מה"ש תחתיו, הקיף הקב"ה על ישראל את ז' ענני כבוד לישב {עליהם} תחתיהם²¹⁹ [...]]

214 בין השיטין נכתב בעיפרון: דמ"ו.

215 בין השיטין נוסף בעיפרון: מו.

216 בשול משמאל נוסף: ספרי פ' עקב, ד' לד ג. המקור: פיסקא לח.

217 בשול משמאל נוסף: תד"א סא פרק יג, דל"ד; עבודה זרה מאי דלו וכו'. בין השיטין נוסף: ח"א, פרק יב.

218 בין השיטין נוסף בכתיבה אחרת ובעיפרון: ע"ז א, יב.

219 תיבה זו היא שומר דף.

קיצורים ביבליוגרפיים

אייזנשטיין	דוד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ניו יורק תרע"ה
אילן, אורחות יושר	נחם אילן, "אורחות יושר" לר' יצחק מולכו: האמנם ספר מוסר? ולמי?," עלי ספר לד-לה (תשפ"ה), עמ' 181-194
אילן, לקח טוב	נחם אילן, "לקח טוב" לרבי טוביה בן אליעזר: מדרש או פירוש?," שלום פנחס כהן (עורך), על יד יחיאל: קובץ מחקרים מוגשים ליחיאל קארה, קרית אונו תשע"ח, עמ' 161-172
אילן, צורה ותוכן	נחם אילן, "צורה ותוכן בהקדמת הרב יוסף חיים לחיבורו 'בן איש חי'", ירון הראל, אריאל פיקאר ואבי שגיא (עורכים), צבי תפארה: מחקרים מוגשים לפרופ' צבי זוהר לרגל פרישתו מהוראה, רמת גן תשפ"ו, עמ' 387-416
אילן, קנוניזציה	נחם אילן, "הקנוניזציה הכפולה של מסכת אבות: טקסט, פרשנות ופולמוס", נטועים יז (תשע"א), עמ' 57-72
אילן, תרג'מת	נחם אילן, "תרג'מת פלא יועץ" לר' אליעזר פאפו: בין תרגום לעיבוד", מסורות כג (תשפ"ה), עמ' 1-26
אלוני	נחמיה אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים; רשימות ספרים מגניזת קהיר, בעריכת מרים פרנקל וחגי בן-שמאי ובהשתתפות משה סוקולוב, ירושלים תשס"ו
אלפונסו	Esperanza Alfonso, <i>Islamic Culture Through Jewish Eyes: Al-Andalus from the tenth to twelfth century</i> , London and New York 2008
בן-שלום	רם בן-שלום, יהודי פרובנס: רנסנס בצל הכנסייה, רעננה תשע"ז
גורביץ' וערב	דוד גורביץ' ודן ערב, אנציקלופדיה של הרעיונות, תל אביב תשע"ב
גינצבורג	לוי גינצבורג, גנזי שעכטער, ספר ב, ניו יורק 1969
גינת	ליפא גינת, רבי יוסף ראש הסדר; זרקור אל הרב הנשכח ואל חיבוריו הנחשפים בגניזה הקהירית, ירושלים 2018
גרינולד	איתמר גרינולד, "המתודולוגיה של חקר מחשבת חז"ל", מלאת ב (תשמ"ד), עמ' 173-184
דווארזעץ	אבות עם תולדותיהם מן תלמוד בבלי וירושלמי, [...] בדפוס של ר' אברהם יצחק דווארזעץ, ווילנא תרכ"ז

- הבלין
שלמה זלמן הבלין (מהדיר), סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי,
ירושלים-קליבלנד תשנ"ה
- וידר
שאול וידר, רצוף אהבה - עיון ברצפים של שמונה מימרות
בתלמוד הבבלי, ירושלים 2025
- כהן, אספקלריה
יצחק יוסף כהן, "מסכת אבות, פירושה ותרגומיה באספקלריה
הדורות", קרית ספר מ (תשכ"ד), עמ' 104-117; 277-285
- כהן,
פרספקטיבות
Mordechai Z. Cohen, "New perspectives on *Leqah
Tov* in the Grand Narrative of *Peshat*", In *the
Dwelling of a Sage Lie Precious Treasures: Essays in
Jewish Studies in Honor of Shnayer Z. Leiman*, ed.
Yitzhak Berger and Chaim Milikovsky, New York
2020, pp. 51-71
- כהן, פשט
Mordechai Z. Cohen, *The Rule of Peshat: Jewish
Constructions of the Plain Sense of Scripture and
Their Christian and Muslim Contexts, 900-1270*,
Philadelphia 2020
- כ"י
כ"י הספרייה הלאומית 8°1800.154
- לזין
נח חיים לזין, מסכת אבות עם תלמוד בבלי וירושלמי, ווארשא
תרל"ח
- פניאל
מסכת אבות עם תלמוד בבלי וירושלמי, יצחק פניאל (מלקט), בני
ברק תשס"ח
- קיליטו
Abdelfattah Kilito, *Arabs and the Art of Storytelling*,
Syracuse 2014
- ריצ'לר
בנימין ריצ'לר, "כתובייד שנתפצלו", אסופות א (תשמ"ז), עמ'
קה-קנח
- רצהבי, מוטיבים
יהודה רצהבי, מוטיבים שאולים בספרות ישראל, רמת גן תשס"ז
- רצהבי, פתגמים
יהודה רצהבי, "פתגמי 'אדב' בספרות ימי הביניים", אוצר יהודי
ספרד ד (תשכ"א), עמ' 114-124
- שילת
הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת יצחק שילת, מעלה אדומים-
ירושלים תשנ"ו
- שרביט
שמעון שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות,
נספחים, ירושלים תשס"ד